

Een frisse kijk op de zwevende kiezer

Een essay

Versie 1p02

Gert Buiten
16 november 2024

1. Inleiding

De Nederlandse samenleving is de afgelopen jaren meer en meer aan het polariseren, waarbij standpunten van burgers extremer worden en de onderlinge discussies verharder. Burgers kunnen steeds minder begrip opbrengen voor elkaars standpunten en af en toe heb je het idee dat sommigen niet eens meer willen luisteren naar anderen – zowel op de linker- als de rechterflanken van het politieke spectrum. Er lijkt daarmee een reëel risico te ontstaan dat het maatschappelijke weefsel scheurt en de samenleving uiteen valt.

Eén van de dingen waarin de polarisering zich uit is de opkomst van de zogenaamde zwevende kiezer: burgers die dan weer op de ene en dan weer op de andere partij stemmen en die soms ook pas hun partijkeuze op het laatste moment bepalen. Dit geeft de verkiezingsuitslagen en politieke verhoudingen in het parlement, de provinciale staten en de gemeenteraden een grillig, volatiel karakter en maakt een stabiel bestuur met voldoende aandacht voor de lange termijn lastiger. Nederland is daar overigens niet uniek in: we zien het ook in andere westerse landen. Dat duidt erop dat er fundamentele onderliggende oorzaken zijn die los staan van specifieke nationale kenmerken.

Deze maatschappelijke polarisering en de opkomst van de zwevende kiezer is daarmee een verschijnsel waar historisch onderzoek een bijdrage kan leveren om de onderliggende oorzaken zichtbaar te maken en handvaten te bieden om de verschillende standpunten beter te begrijpen. Historici kunnen dat vooral doen door het ontwikkelen van een perspectief op de historische ontwikkelingen: een manier van kijken naar wat er gebeurd is. Binnen een bepaald perspectief worden sommige aspecten naar voren gehaald en anderen genegeerd en als je dat goed doet worden er verbanden zichtbaar waardoor we beter kunnen begrijpen wat er is gebeurd – en misschien ook wel meer grip krijgen op hoe het verder gaat. Om het op zijn Cruijffiaans te zeggen: 'je snapt het pas als je het ziet'.

Een dergelijk perspectief is iets dat niet goed te bewijzen is: er is geen geschiedkundig laboratorium waarin we experimenten kunnen doen om oorzaak en gevolg te kunnen bepalen. We kunnen hooguit kijken of we bewijzen kunnen vinden of het perspectief niet klopt, in vaktermen 'falsifiëren' genoemd. Vaak is ook dat lastig, zeker als het gaat om dingen die verder in het verleden zijn gebeurd en waarvan alleen nog geschreven bronnen en archeologisch materiaal van is overgebleven. Daarin verschilt denk ik een historisch perspectief ook van de modellen zoals die in wetenschappen als natuurkunde, economie en sociologie worden gehanteerd. Ook die geven een versimpelde weergave van de werkelijkheid met als doel om achterliggende mechanismes zichtbaar te maken – maar daar kan vaak wel met experimenten, enquêtes en dergelijke informatie worden verzameld om een model te falsifiëren. Maar ook in die wetenschappen geldt dat 'alle modellen liegen maar sommige nuttig zijn'. Hooguit is dus het ene model nuttiger is dan het andere model omdat het een grotere verklaringskracht heeft. Verder kunnen modellen helpen om te bepalen of de daarbij gebruikte aannames kloppen, waarmee het ontwikkelen van

modellen en perspectieven een manier kan zijn om in bijvoorbeeld maatschappelijke discussies een vorm te bieden om discussies op een neutrale manier te voeren. En tot slot kunnen modellen helpen om te ontdekken wat de relevante vragen zijn om een verschijnsel te leren doorgronden – om de goede antwoorden te vinden helpt het enorm als je de juiste vragen kunt stellen.

Tegen deze achtergrond is dit een essay in de letterlijke betekenis van het woord: een probeersel, een poging – in dit geval om een nieuw perspectief en een frisse kijk te ontwikkelen op de steeds groter wordende polarisatie en de opkomst van de zwevende kiezer. Voor dat nieuwe perspectief heb ik twee bouwstenen: 1) de complexiteitstheorie waarin de samenleving gezien kan worden als een complex systeem en 2) de speltheorie en gedragseconomie met inzichten over het functioneren van mensen binnen sociale groepen. In beide gevallen gaat het om wetenschapsgebieden die de afgelopen decennia een snelle ontwikkeling hebben doorgemaakt en belangrijke nieuwe inzichten opleveren. Die inzichten lijken die veelbelovend om een aantal ontwikkelingen beter te begrijpen, maar de uitwerking daarvan moet nog gebeuren - en dit essay is daar een poging toe.

Het is goed te benadrukken dat dit een eerste versie is en dat een aantal zaken nog verder zou moeten worden uitgewerkt – en er nog een redactieslag overheen mag om het beter leesbaar te maken. Ook heb ik hierin nog geen poging gedaan om uitspraken te toetsen of te falsifiëren – voor deze versie wordt vooral gekeken of het perspectief dat ik hieronder ontwikkel voldoende nuttig is en genoeg verklaringskracht heeft om een idee te krijgen hoe we als samenleving verder zouden kunnen. Gezien de vele uitdagingen waar Nederland voor staat zou dat al veel waard kunnen zijn.

Over de opbouw van dit essay: ik begin met korte uitleg over de twee vertrekpunten van het perspectief: achtereenvolgens complexiteitstheorie (hoofdstuk 2) en de combinatie van speltheorie en gedragseconomie (hoofdstuk 3) en over de manier waarop ze gebruikt kunnen worden in de geschiedwetenschap. Daarna probeer ik uit wat er zichtbaar wordt als je vanuit de inzichten van de speltheorie en gedragseconomie kijkt naar een aantal grote lijnen in het Nederlandse geschiedenis van pakweg de laatste vijftig jaar, dus vanaf ongeveer 1970 (hoofdstuk 4). In hoofdstuk 5 onderzoek ik vervolgens in hoeverre de resultaten daarvan de opkomst van de zwevende kiezer begrijpelijker maken. In hoofdstuk 6 plaats ik dit in het kader van de samenleving als complex systeem om inzicht te krijgen in de onderliggende dynamiek en over wat dat zegt over hoe het verder zou kunnen gaan – en wat de belangrijkste keuzemogelijkheden zijn die we als samenleving hebben. In hoofdstuk 7 vat ik de resultaten samen om de vraag te beantwoorden of dit probeersel inderdaad tot nuttige inzichten leidt.

2. Geschiedwetenschap vanuit complexiteitsperspectief (bouwsteen 1)

Geschiedenis als wetenschap draait zoals gezegd om het bieden van perspectieven op het verleden – een verleden dat zelf niet meer verandert. Ieder perspectief is de basis voor een bepaald verhaal over het verleden, dat beschrijft wat belangrijk was en wat niet, welke hoofdrolspelers en drijvende krachten de ontwikkelingen bepaalden en in zijn algemeenheid welke betekenis we aan het verleden kunnen verlenen. Meerdere perspectieven kunnen naast elkaar bestaan en het verleden vanuit meerdere invalshoeken bekijken. Het ene perspectief is niet persé beter dan het andere. Wel kunnen sommige perspectieven krachtiger zijn dan andere omdat ze in staat zijn meer betekenissen toe te kennen en een grotere verklaringskracht hebben.

Een interessant nieuw perspectief is dat van de complexiteitswetenschap. Centraal daarin staan zogeheten ‘complexe systemen’. Die bestaan uit meerdere onderdelen, actoren of ‘agents’ die ieder hun eigen gedrag vertonen waarmee ze met elkaar interacties hebben. En vanuit die interacties ontstaan dan ‘emergente eigenschappen’ van het systeem als geheel, die niet puur te herleiden zijn tot de individuele actoren maar voortkomen uit de manier waarop die op elkaar inwerken. Een voorbeeld daarvan is de manier waarop marktprijzen tot stand komen in de economie. Bij een goed functionerende markt komt op basis van het beschikbare aanbod en de vraag evenwichtsprijs tot stand waarbij al het aanbod wordt verkocht. Die prijs kan niet worden

bepaald op basis van alleen het aanbod of alleen de vraag: eenzelfde aanbod kan bij een andere vraag tot een andere prijs leiden, en een groter aanbod hoeft niet persé tot lagere prijzen te leiden. Iets dergelijks is zichtbaar bij de werkloosheid: soms neemt de werkloosheid in eerste instantie juist toe als de vraag naar arbeid stijgt, namelijk als zich ineens veel nieuwe werkzoekenden melden die voordien niet actief naar werk zochten.

Een belangrijk principe om complexe systemen te begrijpen is *'meer is anders'*. Naarmate er meer van iets komt (bijvoorbeeld auto's op een snelweg) gaat er gaandeweg iets veranderen, vooral doordat er meer interactie komt tussen die onderdelen met hun omgeving of met elkaar (bijvoorbeeld bijna-botsingen). Daardoor gaat na enige tijd ook gelden dat *1 + 1 is niet gelijk aan 2*. Steeds een extra auto erbij op de snelweg heeft een tijdlang geen effect op het verkeer, maar vanaf een bepaald niveau gaat er bij iedere extra auto wel iets veranderen, bijvoorbeeld dat alle auto's langzamer moeten gaan rijden of zelfs dat er files ontstaan en al het verkeer stilstaat. Er vindt dus langzaam een verandering plaats waardoor het gedrag van de een de bewegingsruimte van de ander gaat beperken en dienst gedrag gaat beïnvloeden. De individuele onderdelen gaan steeds meer onderdeel worden van een overkoepelend samenhangend geheel: ergens gaan de losse bomen samen een bos vormen. Dat geheel komt voort uit de losse dingen en heeft eigenschappen die niet te herleiden zijn uit kenmerken van de losse onderdelen. Het verschil tussen *de bomen* en *het bos*. Het bos heeft zijn eigen eigenschappen, die voortkomen uit de *samenhang tussen de onderdelen* en daarom ook wel 'emergente eigenschappen' worden genoemd. De losse auto's gaan samen 'het verkeer' vormen dat zijn eigen kenmerken heeft, zoals 'langzaam rijdend en stilstaand verkeer' of files. Eén stilstaande auto is geen file; een file is een kenmerk van het verkeer als geheel en dwingt als het ware alle losse auto's tot een bepaald gedrag. De cruciale factor achter deze 'emergentie' van een nieuw, groter geheel is dat er steeds meer interacties ontstaan tussen losse onderdelen waarbij de actie van de één het gedrag van de ander beïnvloedt en er steeds meer samenhang ontstaat tussen het doen en laten van de individuele 'actoren' of 'agents'. En zelfs in systemen waar alle actoren op zich volkomen vrij zijn om zelf geheel naar eigen inzicht hun eigen gedrag te bepalen, kunnen uit de interacties situaties ontstaan waarin alle actoren als het ware gedwongen worden tot een bepaald gedrag en geen andere keuze hebben dan degene die door het geheel wordt opgelegd. Zoals stilstaan als er een file ontstaat.

Door die emergente eigenschappen hebben complexe systemen vaak bijzondere kenmerken, waarvan ik er hier een paar zal noemen. Allereerst vertonen die systemen vaak gedrag dat in vaktermen niet-lineair wordt genoemd. Simpel gezegd: $1 + 1$ is niet gelijk aan 2. Om bij het voorbeeld van prijzen te blijven: de ene keer stijgt de prijs met 1 euro als de vraag met 10 toeneemt, de andere keer leidt eenzelfde stijging van de vraag maar tot een prijsstijging van 50 cent, of zelfs tot een daling. Een tweede kenmerk is dat ontwikkelingen in zo'n systeem zichzelf kunnen gaan versterken: een stijging leidt dan tot een verdere stijging of een daling tot een verdere daling. Voorbeelden daarvan zijn bijvoorbeeld te zien bij aandelenbeleggingen: als een aandeel in waarde stijgt, kan dat nieuwe beleggers aantrekken waardoor de prijs nog verder stijgt enzovoorts. Tot het punt dat er ineens meer mensen van hun aandelen af willen dan er nieuwe kopers zijn. Dat leidt tot een derde kenmerk: in de ontwikkeling van complexe systemen kunnen omslagpunten optreden, waarna de interne dynamiek van het systeem ineens anders gaat functioneren. Een voorbeeld hiervan is de huizenmarkt: in een marktsituatie waarin de prijzen stijgen is het voor kopers verstandig om desnoods een huis bijvoorbeeld 5% boven de vraagprijs te kopen, als ze verwachten dat een vergelijkbaar huis later 10% duurder is. Omgekeerd is het voor verkopers juist verstandiger te wachten om een huis op de markt te zetten, want over een jaar kunnen ze 10% meer vragen. Met andere woorden de vraag wordt versterkt en het aanbod afgeremd waardoor de deprijsstijging wordt versterkt. Maar als op enig moment de prijzen gaan dalen draait het hele mechanisme om: het wordt voor verkopers belangrijker om snel te verkopen en voor kopers juist verstandig om nog even te wachten. Voor historici zijn die omslagpunten er relevant, en in zekere zin zijn ze ook het weefsel waaruit geschiedenis als onderwerp is opgebouwd: het verhaal van de geschiedenis bestaat voor een belangrijk deel uit hoe bijvoorbeeld een samenleving zich van het

ene naar het andere omslagpunt heeft bewogen. En omdat een systeem na een omslagpunt meestal niet direct meer naar de oude situatie terug kan leidt dit verschijnsel er ook toe dat er in de geschiedenis vaak een richting in de tijd zichtbaar is. In de complexiteitstheorie wordt dit ook wel geformuleerd als: een complex systeem is tijdpad-afhankelijk.

Zoals deze kenmerken en voorbeelden duidelijk maken hangt in complexe systemen het effect van het gedrag van individuele actoren mede af van wat andere actoren doen. Ook blijkt dat het systeem en de actoren onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn: je kunt het gedrag van de actoren niet los zien van de toestand van het systeem en andersom.

Als wetenschap heeft de complexiteitstheorie in grote lijnen drie soorten gereedschap. Om te beginnen kunnen de emergente eigenschappen op zich worden bestudeerd via dynamische systeemanalyse. Een tweede soort gereedschap bestaat uit 'agent based modeling', waarbij het gedrag van de verschillende soorten actoren of 'agents' wordt gemodelleerd evenals de onderlinge interactiemechanismen en vervolgens simulaties worden uitgevoerd om te zien hoe het gemodelleerde systeem zich ontwikkelt – en of de simulatieresultaten voldoende lijken op wat er in het echt gebeurt. Een derde benadering is om de interactienetwerken te bestuderen, waarvan de structuur sterk bepalend is voor het gedrag van de 'agents' en voor de manier waarop daaruit emergente eigenschappen ontstaan.

Hierboven zijn markten en het verkeer al genoemd als concrete voorbeelden van complexe systemen. Er zijn inmiddels nog veel andere verschijnselen als complexe systemen geïdentificeerd, variërend van bijvoorbeeld biologische cellen en ecosystemen tot economieën en samenlevingen. Dat geeft ook aan dat de 'agents' of actoren kunnen worden gevormd door heel veel verschillende dingen: chemische moleculen en hun onderlinge reacties, bedrijven die met elkaar zaken doen via een markt, burgers en politieke partijen en verkiezingen als interactievorm, burgers en overheidsinstellingen met bijvoorbeeld wetgeving, belastingheffing en dergelijke als interactiemechanismen.

Daarom is dit complexiteitsperspectief voor historici een nuttige manier om naar de geschiedenis te kijken en is er inmiddels een nieuwe richting binnen de geschiedwetenschap aan het ontstaan rond 'complexiteitsgeschiedenis'. Peter Turchin is wat dat betreft een mooi voorbeeld van een historicus in deze richting.

Ook voor dit essay kan het perspectief van de complexiteitstheorie mogelijk helpen om de opkomst van de zwevende kiezer beter te begrijpen.

3. Subgroepen in sociale systemen (bouwsteen 2)

Een tweede element dat een nieuw perspectief is een onderzoeksgebied dat is voortgekomen uit enerzijds de 'speltheorie' en anderzijds de 'gedragseconomie' ('behavioral economics'). Speltheorie en gedragseconomie zijn nauw aan elkaar gelieerd en hebben kort gezegd als centrale vraag wanneer en op welke manier partijen tot samenwerking komen – of juist niet samenwerken. Daarbij wordt ook meegenomen dat uit samenwerking als 'emergente eigenschap' zoiets kan ontstaan als een maatschappelijke toegevoegde waarde of samenwerkingswinst. Waarbij het dan weer de vraag is hoe die winst verdeeld wordt over de individuele leden van de groep of het samenwerkingsverband.

De speltheorie is bij een breder publiek waarschijnlijk vooral bekend van het 'prisoners dilemma' en onderzoekt hoe mensen tot samenwerking kunnen komen als ze zelf vooral gericht zijn op het behartigen van hun eigenbelang. Kern van het prisoners dilemma is dat iedere gevangene de keuze heeft te zwijgen of te bekennen maar dat de uitkomst van het spel afhankelijk is van de combinatie van het gedrag van beide gevangenen. Als ze allebei zwijgen komen ze beide vrij, als ze allebei bekennen krijgen ze vijf jaar gevangenisstraf. Voor iedere gevangene is zwijgen het aantrekkelijkst, maar als de één zwijgt en de andere bekent krijgt de zwijger tien jaar

gevangenisstraf. Aan de strategie die het voordeligst lijkt zit dus een groot risico – en in dit spel hebben de gevangenen geen mogelijkheid om met elkaar te overleggen.

Onder bepaalde omstandigheden zijn mensen beter af als ze samenwerken, en dat zou een belangrijke basis kunnen zijn voor samenwerking in sociale groepen, de economie en de samenleving als geheel. In de gedragseconomie wordt met behulp van experimenten in gedragslaboratoria onderzocht hoe mensen wel of niet tot samenwerking komen en welke mechanismes daarbij een rol spelen. Speltheorie en gedragseconomie vullen elkaar daarbij goed aan: inzichten van de theorie kunnen in het laboratorium worden getoetst en bevindingen in het laboratorium kunnen leiden tot aanpassingen in de theorie.

In een aantal experimenten uit de gedragslaboratoria kwam naar voren dat mensen vaker op samenwerking gericht zijn dan je zou verwachten als mensen zich puur op hun eigenbelang zouden richten. Dit heeft geleid tot een hele reeks aan experimenten, waarbij geprobeerd is het gedrag en de interactie tussen mensen in een groep zodanig vorm te geven dat goed onderzocht kan worden wat de rol is van afzonderlijke factoren die mogelijk een rol spelen. Naast het prisoners dilemma zijn onder andere de volgende vormen van interactie-experimenten ontwikkeld: de 'Proposer game', de 'Public goods game', de 'Ultimatum game', de 'Gift exchange game' en de 'Dictator game'. Bovendien zijn varianten ontwikkeld waarbij de deelnemers eenmalig interactie hebben en varianten waarbij de interacties juist een aantal keren herhaald worden en deelnemers dus een reputatie kunnen opbouwen waar de andere deelnemers rekening mee kunnen houden.

Mensen zijn niet hetzelfde: subgroepen in de samenleving

Een belangrijke uitkomst uit de laboratoriumexperimenten is dat er onder de deelnemers verschillende subgroepen te onderscheiden zijn, die ieder een eigen strategie hebben op het gebied van samenwerking en waarbij de einduitkomst van het experiment en dus van de samenwerking bovenal afhangt van de interactie tussen die subgroepen.

Het is goed om op te merken dat het hierbij niet gaat om groepen met een bepaalde politieke voorkeur, genetische achtergrond of iets dergelijks, maar dat het gaat om de rol die mensen (willen) spelen in sociale groepen en interacties. Het gaat dus om de manier waarop groepen in het algemeen functioneren. In grote lijnen kunnen er vier subgroepen worden onderscheiden – waarbij in de verschillende artikelen de naamgeving nogal eens wisselt. De naamgeving die ik hieronder hanteer is mijn eigen interpretatie en mede zo gekozen om een goede vertaling te kunnen maken van de experimentele situaties naar de samenleving als geheel. Belangrijke auteurs in deze onderzoeken zijn Henrich, Fehr, Fischbacher, Gintis en Gächter (zie ook de bijlage van dit essay voor de relevante artikelen).

Voordat ik deze subgroepen bespreek wil ik graag benadrukken dat ik vermoed dat de meeste mensen niet standaard altijd tot één subgroep zullen behoren. Iemand kan de ene keer tot de ene subgroep behoren en de andere keer tot een andere – afhankelijk van wat voor sociale groep het is, wie er nog meer inzitten en wat het doel van die groep en samenwerking überhaupt is.

Ook is het goed om wat concrete voorbeelden te geven van samenwerkingen in groepen. In de experimenten gaat het steeds om economische samenwerkingen, waarbij geld gebruikt wordt als symbool voor de inbreng van mensen in de samenwerking en om het resultaat van de samenwerking te bepalen. Voor dit essay ga ik er vanuit dat het ook kan gaan om samenwerkingen die niet persé direct economisch zijn en waarbij de inbreng en de opbrengst ook niet persé in geld gemeten kunnen worden. Het gaat mij om het leveren van bijdragen aan een 'collectieve actie' of collectieve activiteit waaraan 1) ook actoren meedoen waar iemand niet direct een band mee heeft (zoals familie, vrienden en burens), 2) waarvan de eigen inbreng tijd en/of geld kost en 3) de opbrengst, groepsresultaat of hoe je het ook wilt noemen óók ten goede komt aan actoren die je helemaal niet kent. Ieder mens neemt op veel manieren deel aan dergelijke collectieve acties, variërend van bijvoorbeeld als automobilist of fietser deelnemen aan het wegverkeer, meedoen aan sportwedstrijden (al helemaal als het ook nog een teamsport is), als vrijwilliger bij een

vereniging iets doen, geld geven aan een goed doel – en bijvoorbeeld als kiezer je stem uitbrengen. Bovendien is het belangrijk te beseffen dat geen enkele subgroep beter is dan een ander, er zit geen moreel oordeel achter. En voor een goed draaiende sociale groep of collectieve actie heb je mensen nodig uit ieder van deze vier subgroepen, zoals ook complexiteitshistoricus Peter Turchin dat regelmatig benadrukt in zijn historische analyse over opkomst en ondergang van wereldrijken in ‘War, peace and war. The rise and fall of empires’.

Een eerste subgroep in sociale systemen is vooral gericht op zijn of haar eigen activiteit en de directe omgeving van familie, vrienden en burens. Ze bemoeien zich zo veel mogelijk met hun eigen zaken en willen ook liever niet dat andere zich bemoeien met wat zij doen en de manier waarop ze dat doen. Ze willen best samenwerken, maar kijken daarbij wel of ze voldoende ‘loon naar werken’ krijgen en zullen ze er alert op zijn dat anderen niet voor dezelfde inzet veel meer terugkrijgen dan zichzelf. Laten we deze groep de *eigenbemoeiers* noemen, in de betekenis van ‘minding their own business’. In de praktijk zal een deel van deze groep horen tot de werkpaarden en ruggengraat van een samenwerken: mensen die gewoon hun werk goed doen in ruil voor een reëel aandeel in het groepsresultaat. Er kunnen in deze groep echter ook mensen zitten die – als ze de kans krijgen – bijvoorbeeld zich niet aan de regels houden, de regels in hun eigen voordeel gebruiken, altijd proberen het onderste uit de kan te halen en hun eigen bijdrage aan de groep klein te houden.

Een tweede subgroep die we kunnen onderscheiden zijn ‘*voorwaardelijke groepsgerichten*’: mensen die in principe open staan voor ruimhartige samenwerking, maar alleen als de ander(en) ook hun steentje bijdragen. Ze kijken dus niet alleen naar het directe resultaat van hun bijdrage aan de groep zoals de eigenbemoeiers, maar ook naar de bijdrage die anderen leveren. Deze groep wil ik in dit essay daarom aanduiden als ‘voorwaardelijke groepsgerichten’: ze zijn gericht op de groep, maar op voorwaarde dat voldoende anderen ook voldoende hun steentje bijdragen. Als dat laatste niet zo is, zullen de voorwaardelijke groepsgerichten hun eigen bijdrage aan de groep ook terugschroeven.

Een derde subgroep bestaat uit ‘*sterke voorwaardelijke groepsgerichten*’: mensen die niet alleen positief gedrag van anderen belonen door hun eigen steentje bij te dragen (wat de voorwaardelijke groepsgerichten ook doen) maar ze willen het liefst ook mensen die niet of niet voldoende meedoen of zich niet aan de regels houden daarop kunnen aanspreken en zelfs straffen (bijvoorbeeld sommige eigenbemoeiers). En uit gedragsexperimenten komt naar voren dat deze subgroep zelfs bereid is straffen uit te delen als dat ten koste gaat van hun eigen voordeel uit de samenwerking. Ook blijkt dat ze dat soms ook willen doen als de ‘nalatigen’ niet henzelf maar anderen benadelen, en dat het ook een optie is dat anderen de nalatigen aanspreken in plaats van dat ze het zelf doen.

In een aantal experimenten straffen mensen uit deze subgroep normovertreders zelfs al in anonieme, eenmalige interacties, dus ook als ze geen idee hebben wie de ander is en als er geen enkele kans is dat ze nog een keer met diegene in contact komen. Voor henzelf is er dan dus geen enkel voordeel te behalen van een eventueel leereffect bij de gestrafte normovertreder.

Wel kwam er uit de experimenten naar voren dat mensen uit deze subgroep sterker belonen en straffen als er wél sprake is van een leereffect vanwege herhaalde interacties. Ook bleken ze sterker te belonen en te straffen als ze bij een experiment met herhaalde interacties zelf in de ogen van andere deelnemers nog een reputatie moeten opbouwen of onderhouden – die mede bepalend is voor hoe andere deelnemers zich tegenover deze mensen opstellen. Henrich c.s. concluderen daaruit dat hun motivatie een combinatie is van gerichtheid op groepsbelang en zelfzuchtige redenen (Henrich 2001).

Verder kwam er naar voren dat bij sterke voorwaardelijke groepsgerichten naast economische motieven ook andere zaken een rol te spelen: uit neurobiologisch onderzoek blijkt dat een succesvolle samenwerking een mentale beloning oplevert, terwijl een ervaring van ‘verraad’ een negatief gevoel geeft (Henrich c.s. 2001). Als normovertreders gestraft worden, levert dat een

positief gevoel op. Zelfs het observeren dat overtreders door iemand anders gestraft worden bleek al een bevredigend gevoel geven, de 'sweetness of revenge' (Fehr en Gintis).

Tot slot is er een vierde 'restgroep' van mensen die niet tot deze eerste drie subgroepen kunnen worden gerekend. Hiervan wil ik voor dit essay de 'echte altruïsten', meenemen in de beschouwing. Dat zijn de mensen die in een bepaalde groep altijd iets voor een ander doen zelfs als die ander zich niet aan de regels houdt en ze zelf geen aandeel van het resultaat van de collectieve actie krijgen.

Uit de onderzoeken komt verder naar voren dat deze subgroepen in zowel westerse als niet-westerse culturen voorkomen en dat het om algemeen-menselijke eigenschappen gaat. Wel kunnen de verhoudingen tussen de subgroepen variëren. Daarbij geldt dat de omvang van de groep voorwaardelijke groepsgerichten afhangt van de mate waarin een cultuur meer is geïntegreerd in een markteconomie en van de mate waarin de voordelen van samenwerking bij de individuele groepsleden zelf terechtkomen. In de westerse wereld zou ongeveer 50% van de mensen voorwaardelijke groepsgerichte zijn (inclusief sterke voorwaardelijke groepsgerichten), ongeveer 30% vooral op hun eigen zaken zijn gericht en 20% anders (Fehr en Gintis).

Hoe mensen zich gedragen hangt af van de sociale structuur

In het voorgaande werd duidelijk dat er in sociale groepen en in de samenleving verschillende subgroepen bestaan die ieder een eigen voorkeursstrategie hebben voor het omgaan met anderen en de 'collectieve actie' waar de groep om draait. Zoals uit de beschrijving van de subgroepen al bleek, hangt het gedrag van individuele mensen uit sommige subgroepen af van het gedrag dat anderen vertonen: de voorwaardelijke groepsgerichten stellen zich coöperatief op als voldoende anderen dat ook doen – en als dat niet (meer) zo is doen ze zelf weinig moeite meer om samen te werken of trekken ze zich zelfs helemaal terug uit een samenwerking. Bij de sterke voorwaardelijke groepsgerichten hangt hun feitelijke gedrag ook nog af van de mate waarin er binnen de sociale groep of de samenleving mogelijkheden of mechanismes zijn waardoor normovertreders of nalatigen worden gestraft – door de sterke voorwaardelijke groepsgerichten zelf of door bijvoorbeeld instanties die toezicht houden of de orde handhaven. Als die mechanismes te zwak zijn of helemaal ontbreken, dan zullen ook sterke voorwaardelijke groepsgerichten zich uit samenwerkingen terug trekken. Bij een bepaalde sociale structuur kunnen dus ook mensen die op zich geneigd zijn tot samenwerking hun deelname aan samenwerkingen en groepsactiviteiten stoppen of op een laag pitje zetten – en zal dus ook de sociale toegevoegde waarde beperkt zijn en is de groep als geheel slechter af. Kort gezegd: bij bepaalde sociale structuren heb je maar een klein aantal mensen nodig die zich niet aan de regels houden en vooral voor het eigenbelang gaan om ook alle anderen datzelfde gedrag te laten vertonen – dat in hun eigen ogen asociaal is.

Uit de gedragsexperimenten blijkt het omgekeerde echter ook waar te zijn: bij sociale structuren waarbij normovertreders en nalatigen wel aangesproken of gestraft kunnen worden is er maar een kleine groep sterke voorwaardelijke groepsgerichten nodig om de eigenbemoeiers te laten samenwerken, waarna een zichzelf versterkend effect optreedt waarbij de voorwaardelijke groepsgerichten meer gaan samenwerken, anderen dat zien en ook hun eigen bijdrage aan de groep verhogen zodat de hele groep uiteindelijk optimaal samenwerkt en de optimale sociale toegevoegde waarde wordt bereikt.

De dynamiek tussen de sterke voorwaardelijke groepsgerichten en de eigenbemoeiers is hierbij cruciaal en die is alleen mogelijk als de sociale structuur dat ondersteunt. Op een bepaalde manier bezien kun je de sterke voorwaardelijke groepsgerichten beschouwen als de 'hoeders van samenwerking' die – als de sociale structuren toelaten dat ze hun favoriete rol kunnen spelen – zorgen dat er binnen een sociale groep of de samenleving als geheel goed wordt samengewerkt en een optimale sociale toegevoegde waarde wordt bereikt. Waarbij we niet moeten vergeten dat juist in dat soort groepen de eigenbemoeiers vaak een hele belangrijke rol spelen bij het realiseren van de collectieve actie waar de betreffende groep om draait. Daarom wordt hieronder verder

ingegaan op de sociale mechanismes en de mogelijkheden om normoverschrijdend gedrag of 'sociale nalatigheid' te signaleren en eventueel te bestraffen.

In de laboratoriumsituaties worden verschillende interactiemechanismes nagebootst, waarbij er wel of geen manieren zijn om oneerlijke spelers te bestraffen bij de onderlinge interacties. Een concreet voorbeeld van een manier waarop in een experiment de ene deelnemer een andere straft is bijvoorbeeld het weigeren in te gaan op een aanbod om geld te verdelen waarbij de aanbieder veel meer profijt heeft dan degene die het aanbod accepteert of weigert. Door een weigering houdt de weigeraar helemaal niets over aan de interactie, terwijl hij of zij wèl iets zou hebben gekregen als het aanbod voor de verdeling zou zijn geaccepteerd. Maar door de weigering houdt ook de aanbieder niets over en wordt die impliciet gestraft voor een oneerlijk verdelingsvoorstel. Een ander voorbeeld komt uit experimenten waarbij loononderhandelingen tussen werkgevers en werknemers worden nagebootst. Als een werkgever een loon betaalt dat door de werknemers als oneerlijk laag wordt beschouwd, kunnen ze daar op reageren door minder hard te werken zodat er een in hun ogen eerlijker verdeling tussen inzet en beloning ontstaat. Omgekeerd kan een hogere en eerlijker beloning er ook toe leiden dat de inzet van de werknemers omhoog gaat – en sommige experimenten laten zien dat het dan ook kan gebeuren dat sterke voorwaardelijke groepsgerichten onder de werknemers collega's aanspreken die er de kantjes van aflopen zodat die ook harder gaan werken. Een derde voorbeeld komt uit experimenten waarbij sprake is van herhaalde interactie waardoor deelnemers dus een reputatie opbouwen op basis van hun eerdere acties. Hier kunnen 'oneerlijke' deelnemers gestraft worden doordat de anderen in volgende rondes niet meer met hen willen samenwerken – en de voorkeur geven aan mensen met een positief imago. Omgekeerd kan een imago van strengheid er voor zorgen dat anderen zich beter aan de samenwerkingsregels houden.

Deze manieren van aanspreken en straffen zullen voor veel mensen herkenbaar zijn en worden ook los van laboratoriumsituaties regelmatig toegepast – vrijwel iedereen zal zelf ook wel eens op deze manier anderen 'gestraft' hebben.

In de voorbeelden hiervoor werden deelnemers gestraft in directe interacties, waarbij het in sommige gevallen voor de straffer ook betekende dat hij of zij daarmee afzag van een voordeel uit samenwerking. In bepaalde experimenten is dit verder uitgezocht. Daarbij kwam allereerst naar voren dat sommige deelnemers zelfs bereid zijn anderen te straffen als ze daarvoor niet zozeer een voordeel mislopen maar daadwerkelijk kosten maken. Verder kwam naar voren dat sommige mensen ook bereid zijn kosten te maken om anderen te straffen die henzelf niets hebben gedaan maar wel een ander oneerlijk hebben benaderd. En het werd duidelijk dat mensen soms bereid zijn om kosten te maken om anderen te straffen waarvan ze weten dat die verder niet meer meedoen aan het experiment en er dus geen enkel indirect voordeel te halen is doordat de oneerlijke ander mogelijk zijn leven betert.

Veel van de experimenten uit het vakgebied van gedragseconomie zijn gericht op het onderzoeken van economische samenwerkingen, waarbij sprake is van transacties, ruil en dergelijke. In aanvulling daarop hebben Fehr en Gintis ook 'social exchanges' onderzocht: uitwisselingen tussen groepsleden waarbij geen sprake is van uitgebreide en expliciete voorwaarden en verplichtingen. Deze spelen een belangrijke rol bij langdurige relaties met herhaalde interacties en niet alleen bij puur sociale relaties maar ook bij veel economische interacties. De sterke voorwaardelijke groepsgerichten blijken ook een belangrijke rol te spelen bij het afdwingen van dit soort interacties, die weer de basis zijn voor 'sociaal gedrag' dat vanuit puur eigenbelang gezien niet logisch is. Het al genoemde voorbeeld van werknemers die hun inzet op het werk vergroten als de lonen worden verhoogd zijn een voorbeeld uit dit soort onderzoek.

Bovenstaande betekent dat bij dezelfde voorkeuren van de individuele groepsleden verschillende sociale structuren kunnen leiden tot volkomen verschillende uitkomsten op het niveau van een

groep of de samenleving als geheel – omdat de bevolking heterogeen is met een mengeling van subgroepen van onder anderen eigenbemoeders en sterke voorwaardelijke groepsgerichten. Cruciaal is daarbij de mate waarin de sociale structuren de sterke voorwaardelijke groepsgerichten in staat stellen hun rol van ‘hoeders van samenwerking’ te kunnen spelen. Vanuit het perspectief van de complexiteitswetenschap kunnen veranderingen in de sociale structuren dus leiden tot omslagpunten waarna er een ander ‘samenwerkingsregime’ ontstaat in een groep of de samenleving. In het ene regime zal samenwerking zichzelf versterken en zal ook de samenwerkingswinst of maatschappelijke toegevoegde waarde groot zijn. In het andere regime zal niet-samenwerken gaandeweg de norm worden – zelfs als er veel mensen zijn die liever wel zouden samenwerken en het groepsresultaat ver achterblijft bij wat mogelijk zou zijn als er wel zou worden samengewerkt – een variant van het fameuze prisoners dilemma.

Drijfveren achter de strategieën van de subgroepen

In het voorgaande is vooral gekeken naar de subgroepen en hun strategieën op het gebied van samenwerken, afgemeten naar hun daadwerkelijk vertoonde gedrag. Ook werd duidelijk hoe belangrijk sociale structuren zijn voor het daadwerkelijke gedrag dat mensen vanuit hun strategie vertonen. Hieronder worden deze inzichten verder verdiept door in te gaan op de drijfveren achter de strategieën zoals die naar voren komen uit de gedragsexperimenten. Hierbij wordt duidelijk dat bij bepaalde subgroepen emoties een rol spelen en niet al hun gedrag 100% rationeel is.

Een eerste belangrijk inzicht dat onder andere door Fehr en Gintis wordt genoemd is dat sterke voorwaardelijke samenwerking niet zozeer een vorm is van eigenbelang op de langere termijn, maar dat het gedreven wordt door 1) wederkerige eerlijkheid c.q. rechtvaardigheid (‘fairness’) en 2) de neiging om onrechtvaardigheid te willen vermijden.

Met het eerste wordt bedoeld dat sterke voorwaardelijke groepsgerichten willen dat samenwerkingen voldoende ‘fair’ zijn, dus dat voldoende andere groepsleden tegenover de samenwerkingsinzet door de sterke voorwaardelijke groepsgerichten een voldoende grote vergelijkbare samenwerkingsinspanning leveren. Het gaat er dus om dat vrijwel iedereen zijn of haar steentje bijdraagt aan de groep. Dan is er sprake van wederkerigheid in de inspanning en dus van ‘fair play’. Dat gaat dus verder dan het afmeten van wederkerigheid op basis van alleen de interacties met mensen met wie je daadwerkelijk in contact komt.

Met het tweede wordt bedoeld dat actoren in een groep situaties willen vermijden die ze als onrechtvaardig ervaren. Dat soort situaties kan ontstaan als hun eigen inspanning onvoldoende wordt geëvenaard door anderen, maar bijvoorbeeld ook als sommige andere groepsleden te veel benadeeld worden door weer andere groepsleden. Ook een oneerlijke geachte verdeling van de groepswinst die uit de samenwerking ontstaat kan hier een rol spelen.

Uit het onderzoek komt verder naar voren dat ongelijkheid en onrechtvaardigheid door mensen worden bepaald als ‘relatieve eerlijkheid’, waarbij mensen daarbij een vergelijkingsmaatstaf gebruiken uit de maatschappelijke of economische werkelijkheid – zoals de inkomensverdeling. Er blijkt daarbij zelfs dat er een kleine groep is die óók tegen oneerlijke verdelingen is als die verdelingen in hun eigen voordeel uitpakken (Fehr en Schmidt 1999). De kans is groot dat het daar gaat om de altruïsten.

Een aantal experimenten draait om ‘publieke goederen’, dus goederen en diensten die door de gemeenschap worden gecreëerd en in principe ten goede komen aan alle groepsleden. Denk aan politie en openbare orde, defensie maar ook onderwijs en gezondheidszorg. Fehr en Schmidt schrijven dat het voor het gedrag van de deelnemers daarbij belangrijk is in welke mate een publiek goed daadwerkelijk op een rechtvaardige manier ten goede komt aan alle deelnemers – of dat er eerder sprake is van een scheve verdeling die in de ogen van een aantal deelnemers gezien kan worden als onrechtvaardig.

Uit de experimenten komt in de tweede plaats naar voren dat sterke voorwaardelijke groepsgerichten worden geleid door geïnternaliseerde sociale normen en waarden. Ze bekijken

iedere nieuwe situatie dus vanuit een kader van sociale normen en waarden en niet alleen vanuit een optiek van het behalen van zoveel mogelijk eigen voordeel. Ook dit kan leiden tot gedrag dat in economisch opzicht niet persé 100% rationeel is.

Zoals eerder al gemeld zijn bepaalde experimenten ook uitgevoerd met mensen uit meerdere culturen, westers en niet-westers. Enerzijds kwam daarbij naar voren dat in alle culturen sprake is van de genoemde vier subgroepen en dat er daarmee sprake is van een algemeen menselijk verschijnsel. Anderzijds kwam naar voren dat er tussen culturen wel verschillen zijn in de omvang van de verschillende subgroepen en in de mate waarin mensen gemiddeld genomen openstaan voor samenwerking. Daarbij bleek dat naarmate 1) een groep en cultuur sterker geïntegreerd is in een markteconomie en 2) de voordelen van samenwerking groter zijn, meer groepsleden 'vanzelf' geneigd zijn om naar samenwerking te streven – zolang het fair en wederkerig is. Dit is een bevestiging van het belang van geïnternaliseerde sociale normen waarden.

Dit betekent overigens ook dat er bij voorwaardelijke groepsgerichten sprake kan zijn van generatie-effecten: socialisering vindt vaak het sterkste plaats in iemands jeugd dus mag worden verwacht dat ze de normen en waarden uit die tijd het sterkst verinnerlijken.

In de derde plaats blijkt dat de reactie op normovertreders en sociale nalatigen niet alleen gevoed te worden door rationele argumenten (zoals dat die met hun gedrag de samenwerkingswinst ondermijnen), maar ook erg sterk te worden bepaald door emoties. Fehr en Fischbacher laten zien dat die emoties bovendien sterker worden naarmate het gedrag van een normovertreder of nalatige verder afwijkt van wat als acceptabel wordt gezien. Ook blijken de emoties sterker te zijn naarmate mensen zelf juist meer op samenwerking gericht zijn.

Crockett, Özdemir en Fehr laten bovendien zien dat bij straffen het element van wraak belangrijk is: mensen die straffen uit wraak doen dat vooral om schade aan te richten bij de normoverschrijder, ook zonder dat er een afschrikkende werking van uitgaat en er dus geen maatschappelijk doel mee wordt gediend.

Dit betekent ook dat de mensen die het meest emotioneel reageren op normovertreders en nalatigen en bijvoorbeeld wraak willen nemen of zich helemaal uit een samenwerking terug willen trekken ook degenen zijn die in andere omstandigheden juist als eerste wél samenwerken. Gezien vanuit complexiteitsperspectief kan dat betekenen dat het openlijk tot uiting komen van dit soort emoties ook kan betekenen dat er een basis is voor een omslagpunt waarna samenwerking weer snel toe kan nemen.

Een vierde drijfveer die in de onderzoeksliteratuur genoemd wordt is dat het gedrag van voorwaardelijke groepsgerichten hoogstwaarschijnlijk ook een evolutionaire achtergrond heeft en dus diep ingesleten zit in samenlevingen, groepen en mensen. Volgens Fehr en Gintis zouden groepen waarin voorwaardelijke groepsgerichten zitten en vooral sterke voorwaardelijke groepsgerichten in de menselijke evolutie voordelen hebben gehad ten opzichte van groepen waarbij voorwaardelijke samenwerking niet of veel minder voorkwam. Zij laten zien dat er twee effecten zijn die elkaar versterken: binnen een sociale groep stimuleert dit samenwerking binnen herhaalde interacties met bekenden en tussen groepen leidt dit tot concurrentie waardoor groepen gestimuleerd worden het beste uit zichzelf te halen. Dit zou leiden tot 'super-additive cooperation' – een soort zichzelf versterkende effect dat vanuit de complexiteitswetenschap logisch klinkt. Verder laten ze zien dat deze twee effecten een sociale groep of samenleving minder kwetsbaar maakt voor langzame erosie van de samenwerking binnen een groep, waarbij die erosie kan ontstaan doordat het gedrag van (in eerste instantie sommige) leden verschuift van steeds sterker wordende wederkerigheid naar een minder dan evenredige wederkerigheid. Leden blijven wel samenwerken maar schakelen na verloop van tijd een tandje terug in hun bijdrage aan het geheel maar blijven wel profiteren van de groeps winst. Dit kan een zichzelf versterkend effect in gang zetten waarbij de groep langzaam steeds minder gaat samenwerken.

4. Toepassing van dit gecombineerde perspectief op de geschiedenis sinds 1970

In het vorige hoofdstukken is de complexiteitstheorie besproken en een aantal subgroepen beschreven zoals die naar voren komen uit gedragsexperimenten in het kader van gedragseconomie en speltheorie. In dit hoofdstuk zal ik proberen deze bouwstenen toe te passen op de Nederlandse geschiedenis van de afgelopen halve eeuw, dus sinds pakweg 1970. Die periode is gekozen omdat daarin gaandeweg het fenomeen zwevende kiezer opkwam. Ik zal een aantal ontwikkelingen beschrijven die redenerend vanuit het perspectief relevant lijken en mezelf steeds proberen te verplaatsen in de positie van ieder van de vier subgroepen om een indruk te krijgen hoe die gereageerd zouden kunnen hebben op die ontwikkelingen.

Om misverstanden te voorkomen: de conclusies uit deze pogingen zijn op dit moment vooral hypothesen met (hopelijk) een bepaalde verklarende kracht. Zonder aanvullend en gericht onderzoek blijven dit ongetoetste veronderstellingen. Nader onderzoek zou bijvoorbeeld kunnen bestaan uit het gebruik van vragenlijsten en interviews om te bepalen tot welke subgroep mensen behoren en vervolgens te kijken wat hun stemgedrag en standpunt ten opzichte van bepaalde politieke onderwerpen is. Ook zouden gerichte historische case studies gedaan kunnen worden met bijvoorbeeld analyses van partijprogramma's en van taalgebruik in media en Kamerdebatten om te zien in hoeverre termen worden gebruikt die aansluiten op wat de verschillende subgroepen belangrijk vinden. Vanuit de complexiteitstheorie zouden Agent Based Models kunnen worden ontwikkeld om simulaties mee te doen en netwerkanalyses gedaan kunnen worden om te zien in hoeverre interactiepatronen en -structuren zijn veranderd. Maar laten we eerst verkennen wat de subgroepen die uit de experimenten naar voren komen vertaald zouden kunnen worden naar groepen met specifieke maatschappelijke en politieke voorkeuren.

De subgroepen en mogelijke maatschappelijke voorkeuren

Laten we om te beginnen kijken naar de eigenbemoeiers. Naar alle waarschijnlijkheid willen die zich best sterk inzetten in bijvoorbeeld werk of een eigen bedrijf en voor collectieve acties binnen de maatschappij, als ze er zelf maar voldoende goed voor beloond worden ('loon naar werken'). Mogelijk vormen zelfstandigen en ondernemers een belangrijke component van deze subgroep. Het zou goed kunnen dat ze tegenstanders zijn van hoge belastingen, grote collectieve voorzieningen en ruimhartig sociale voorzieningen. Ook zal deze groep niet al te positief staan tegenover regels, normen en bemoezucht die hun eigen bewegingsruimte beperken en willen ze juist de vrijheid hebben om hun eigenbelang naar eigen inzicht te kunnen realiseren. Een aantal van hen zal het waarschijnlijk als onrechtvaardig ervaren als er anderen zijn die met minder inzet evenveel profiteren van het collectief. Tegelijkertijd zal er ook mensen in deze subgroep zitten die maatschappelijk gezien de kantjes er vanaf lopen, bijvoorbeeld door zo min mogelijk belasting te betalen of een uitkering te ontvangen en daar weinig tegenprestatie tegenover te zetten. Verder zou het in het plaatje passen als mensen uit deze subgroep wel voorstander zijn van regels en een grote overheidsrol bij het beschermen van particulier bezit, ondernemersbelangen en dergelijke. Bij de voorwaardelijke groepsgerichten in zijn algemeenheid mag worden verwacht dat zij zelf gericht zijn op samenwerken en bijdragen aan de maatschappij en bereid zijn daarvoor een stapje extra te doen, maar daarbij wel verwachten dat anderen hetzelfde doen. Ze willen niet het gevoel hebben dat anderen profiteren van hun goedheid zonder zelf voldoende bij te dragen en zeker niet het gevoel hebben dat ze gezien worden als 'gekkie Henkie'.

Specifiek voor de sterke voorwaardelijke groepsgerichten binnen deze groep ligt het voor de hand dat ze wederkerige eerlijkheid en rechtvaardigheid ('fairness') heel belangrijk vinden en dat ze onrechtvaardigheid willen vermijden. Dat betekent onder andere dat ze vinden dat bijvoorbeeld de inkomensongelijkheid binnen bepaalde perken moet blijven, dat iedereen 'loon naar werken' moet krijgen, maar ook dat iedereen een steentje aan de maatschappij moet bijdragen en dat rechten en plichten in balans moeten zijn. Verder hechten ze er waarschijnlijk belang aan dat mensen die zich onvoldoende aan deze normen houden daarop aangesproken moeten worden en zondig op de één of andere manier gecorrigeerd worden, hetzij door henzelf hetzij door anderen,

zoals de overheid. Normovertreders en nalatigen kunnen in hun ogen mensen zijn die zichzelf op de een of andere manier bevoordelen ten koste van anderen of van het groepsbelang, die voordeel halen uit situaties waarbij ze zichzelf niet aan de regels houden maar anderen wel. Ook mensen die direct in actie komen als ze vinden dat hun rechten niet gerespecteerd worden maar hun eigen plichten maar mondjesmaat nakomen zullen door de sterke voorwaardelijke groepsgerichten met argusogen worden bekeken. Ook mensen die veel ontvangen uit de collectieve middelen maar daar om wat voor reden dan ook in hun ogen te weinig maatschappelijke bijdrage tegenover zetten zouden als normovertreders gezien kunnen worden. Potentieel kan dat dan ook gaan om mensen met een uitkering, vluchtelingen en dergelijke. Voortbouwend op de uitkomsten van de gedragsexperimenten mag verder worden verwacht dat ze willen dat ook wordt uitgestraald dat overtreders gestraft worden, dat de handhavers, toezichthouders en dergelijke zichtbaar zijn en een afschrikkende werking en reputatie hebben. Verder zullen ze niet alleen puur rationeel reageren maar ook emotioneel. Negatieve emoties zouden bij hen opkomen als anderen normen overtreden en nalatig zijn en wellicht ook als de verdeling van de 'maatschappelijke toegevoegde waarde' in hun ogen niet eerlijk gebeurt. Positieve emoties zouden juist optreden bij deze groep als overtreders en nalatigen aangesproken en gestraft worden – zelfs als ze daar zelf nadeel van ondervinden. En wellicht zelfs als er wraak genomen wordt op degene die in hun ogen overtreders zijn.

Tot slot zijn kunnen we nog stilstaan bij de pure altruïsten. Zij zullen vooral de mogelijkheid willen hebben om zichzelf voor anderen in te zetten, ook als ze daar zelf geen direct materieel voordeel van hebben. Dat kan op puur sociaal gebied zijn, maar wellicht ook gericht zijn op meer idealistische doelen. Zij kunnen daarmee ook een factor zijn die ongeacht het overheidsbeleid en het gedrag van anderen proberen met goede doelenprojecten, vrijwilligerswerk, mantelzorg enzovoorts te zorgen voor een minimum aan sociaal gedrag – en daarmee wellicht ook aan de basis staan van een collectieve actie die zichzelf versterkt als ook mensen uit andere subgroepen zich aansluiten.

De subgroepen en mogelijk relevante maatschappelijke ontwikkelingen

Een eerste manier om de subgroepen te koppelen aan ontwikkelingen in de maatschappij is om een aantal trends in pakweg de afgelopen vijftig jaar en te kijken welke daarvan raken aan de kenmerken van de subgroepen. De jaren zeventig worden daarbij als startpunt gekozen, omdat een deel van de protestpartijen en -stemmers betogen dat het vanaf dat decennium de verkeerde kant opging met Nederland.

Aandachtspunten bij deze exercitie zijn veranderingen in de sociale structuur, in de interactiemechanismen tussen mensen, in de manieren waarop puur individualistisch gedrag en sociaal nalatigen worden terechtgewezen en in de mate waarin dingen eerlijk en rechtvaardig of kortweg fair zijn.

Individualisering en rationalisering

Een eerste fundamentele verandering die voor de subgroepen relevant geweest moet zijn in de afgelopen pakweg vijftig jaar is het proces van individualisering, dat zowel op cultureel als economisch gebied werkzaam was. Bij dat proces speelde rationalisering een belangrijke rol. Tot in de jaren vijftig werd het leven en gedrag van velen bepaald door traditie en door de groepen waar mensen deel van uit maakten. Belangrijke groepen waren de zuilen, de kerken en kerkgenootschappen, je familie, de buurt waarin mensen woonden, het bedrijf waar je werkte en de verenigingen waar je lid van was. In de woorden van een liedje van Dirk Witte uit de jaren dertig, uitgevoerd door onder andere Louis Davids

“De mensen bepalen de kleur van je das
De vorm van je hoed, en de snit van je jas
En van je leven!
Ze wijzen de paadjes, waarlangs je mag gaan
En roepen ‘o foei!’ als je even blijft staan

Ze kiezen je toekomst en kiezen je werk
Ze zoeken een kroeg voor je uit en een kerk
En wat j ' aan de armen moet geven
Mens, is dat leven?

De mensen – ze schrijven je leefregels voor
Ze geven je raad en ze roepen in koor:
Zó moet je leven!
Met die mag je omgaan, maar die is te min
Met die moet je trouwen, al heb je geen zin
En daar moet je wonen, dat eist je fatsoen
En je wordt genegeerd als je 't anders zou doen
Alsof je iets ergs had misdreven
Mens, is dat leven?"

Met andere woorden er was veel sociale controle. Maar er stond tegenover dat je sociale omgeving je ook hielp in het leven en je ondersteunde als dat nodig was. En wie niet of maar beperkt tot dergelijke groepen behoorde had daarom een groot probleem, zoals veel armen.

In de loop van de jaren vijftig begonnen hier al de nodige barsten in te ontstaan, waarna in de jaren zestig een echte breuk kwam. Individuele vrijheid en expressie werden belangrijker dan het voldoen aan groepsnormen. De jeugd nam daarbij het voortouw, bijvoorbeeld bij de Provo-beweging en de hippies, maar ook voor een deel van de ouderen was dit een welkome ontwikkeling. Tradities werden ter discussie gesteld, vernieuwing, hipheid en jeugdigheid kwamen voorop te staan.

Daarmee vond ook een proces van maatschappelijke rationalisering plaats: gedragsregels konden niet meer worden onderbouwd met 'zo hebben we het altijd al gedaan' maar ze moesten nuttig zijn, een doel hebben en logisch uit te leggen zijn. 'Het gezag' moest zich legitimeren en werd genegeerd als er geen goede reden was. Die rationalisering werd versterkt doordat in de loop der jaren het gemiddelde onderwijsniveau steeg, waardoor in 2020 bijna een derde van de bevolking een HBO- of WO-diploma op zak had en meer dan een derde een mbo 2-4, havo of vwo-diploma. Een grote groep mensen is daarmee ook behoorlijk mondig geworden richting de overheid en gezagsdragers. Tegelijkertijd betekende dit ook dat technische, verzorgende en dergelijke opleidingen minder werden gewaardeerd – en er in de 21^e eeuw tekorten aan dergelijke mensen begonnen te ontstaan.

De rationalisering en individualisering brachten ook een bepaalde normvervaging met zich mee: de één hield zich wel aan een bepaalde norm, de ander vond het onzin. Een aantal normen verdween ook gaandeweg vrijwel helemaal, denk aan beleefdheidsnormen waarbij ouderen en onbekenden met 'u' werden aangesproken, waarbij met twee woorden werd gesproken ('Goedendag meneer', 'dank u wel mevrouw') en waarin mannen in pak liepen en een stropdas droegen. De samenleving werd veel informeler en in ieder geval op het eerste gezicht gelijkwaardiger: openlijke standsverschillen werden minder.

Traditionele groepsverbanden werden gaandeweg uitgehold: zo waren steeds meer mensen geen actief lid meer van een kerk en kregen bijvoorbeeld vakbonden en politieke partijen minder leden. Daarmee moesten mensen ook meer zelf gaan bepalen welke normen en waarden ze wilden hanteren.

Het is goed te beseffen dat de zuilen voorafgaand aan de jaren zeventig een cruciale rol hebben gespeeld bij de emancipatie van een aantal groepen in de maatschappij: de arbeiders, de armen, de katholieken, de protestantse 'kleine luiden' en niet te vergeten de vrouwen. Die emancipatie resulteerde onder andere in stapsgewijze verruiming van het kiesrecht, verbeteringen in het onderwijs, betere rechten voor werknemers en hogere lonen, de opkomst van sociale wetgeving en het juridisch 'handelingsbekwaam' worden van vrouwen (pas in 1957!). Met andere woorden: de verschillende collectieve acties waarin mensen groepen vormden om samen voldoende sterk te staan om maatschappelijke veranderingen te realiseren hebben ertoe geleid dat begin jaren

zestig veel van de eisen waren ingewilligd en verankerd in wetgeving – en dat in veel gevallen er overheidsorganisaties in het leven waren geroepen om uitvoering en naleving ervan te waarborgen.

Vanaf de jaren zeventig veranderde daardoor het emancipatieproces. Om te beginnen kwam een proces op gang dat je ‘de emancipatie van het individu’ kan noemen, waarbij de individuele burger zich losmaakte van de traditionele zuilen en andere verbanden. Een belangrijke achtergrond bij de toenemende individualisering daarbij was dat individuen minder vaak hulp nodig hadden van anderen. Door betere voeding, een goede gezondheidszorg, een hoger onderwijsniveau en veranderingen in de levensstijl verdween een aantal ernstige ziektes naar de achtergrond. Daarmee nam ook de levensverwachting toe: mensen leefden gemiddeld genomen langer en hadden daarmee dus ook meer gelegenheid om hun eigen leven te leiden. Daarnaast werd ook de sociale zekerheid verder uitgebreid, waardoor mensen die eerder zouden aangewezen zijn op hulp van familie, vrienden, buren en liefdadigheid nu aanspraak konden maken op een inkomen of andere ondersteuning vanuit de overheid: de verzorgingsstaat. Belangrijk waren hier de bijstandswet uit de jaren zestig, de verschillende arbeidsongeschiktheidswetten – naast de al bestaande werkloosheidsvoorzieningen. In de jaren negentig en nul zaten er ongeveer anderhalf miljoen mensen in de bijstand en de arbeidsongeschiktheidsregelingen, met daarnaast nog enkele honderdduizenden in de WW – waarbij dat laatste in feite een verzekering is geworden die afhangt van je arbeidsverleden. Maar laten we de AOW niet vergeten. Die was weliswaar al in de jaren vijftig ingevoerd maar wordt inmiddels jaarlijks aan 3,5 miljoen Nederlanders uitgekeerd. Financiering vindt plaats via een omslagstelsel: de uitkeringen worden betaald uit premies die de werkenden betalen en een bijdrage van de overheid die in principe uit de belastingopbrengsten wordt betaald.

Mede door de toegenomen mogelijkheid voor individuele financiële onafhankelijkheid nam ook het aantal eenpersoonshuishoudens toe. Voor een deel kwam dat door de stijging van het aantal echtscheidingen vanaf de jaren zeventig – mede door de bijstand konden vrouwen na een scheiding financieel onafhankelijk zijn. Maar ook het ouder worden van de bevolking speelde een rol: een deel van de alleenstaanden zijn bejaarde weduwes.

Ook veranderde de rol van de individuele burger ten opzichte van de overheid en ‘het gezag’ in zijn algemeenheid. Het proces van individualisering en rationalisering leidde tot veranderingen op het gebied van strafrecht, toezicht, handhaving en dergelijke. Enerzijds moest ‘het gezag’ zich legitimeren met rationele argumenten, anderzijds maakten rationele argumenten het makkelijker voor de geïndividualiseerde burgers om zich een regels te houden omdat het immers logisch was om dat te doen. Toezicht, handhaving en politie-ingrijpen gingen niet alleen meer door het uitdelen van boetes, arrestaties of het gebruik van de wapenstok, maar steeds vaker ook door in gesprek te gaan met (potentiële) overtreders en het uitleggen van de regels. Het betekende ook dat regels waar géén goede onderbouwing voor kon worden gegeven moesten worden aangepast of zelfs afgeschaft – zeker als ze haaks stonden op individuele vrijheid en zelfbeschikking. Dit speelde onder andere bij abortus en euthanasie, die oorspronkelijk strikt verboden waren maar uiteindelijk onder strenge voorwaarden werden toegestaan. Daarnaast leidde dit ook tot veranderingen in het opleggen van straffen voor misdrijven. Zware straffen bleken maar in beperkte mate een afschrikkende werking te hebben waarmee nieuwe misdrijven konden worden voorkomen. Daarom verschoof het accent van afschrikking naar preventie van criminaliteit door aandacht te geven aan mensen en groepen met een risico op criminalisering en naar reclassering van gestraften om ze na hun straf weer goed te laten integreren in de maatschappij. Onderdeel hiervan was het formeel afschaffen van de doodstraf in 1983, met de kanttekening dat de laatste executie in vreedstijd al van 1860 dateerde.

In de tweede plaats kwam de emancipatie van vrouwen vanaf de jaren zeventig in een stroomversnelling, met onder andere een toename van het onderwijsniveau van vrouwen en meer economische zelfstandigheid door een stijging van het aandeel werkend vrouwen en ook door de bijstandswet van eind jaren zestig die vrouwen na een scheiding financieel ondersteunde. Het aantal scheidingen verviervoudigde dan ook in de lopen van de jaren zeventig. In de jaren tien en

twintig van de 21^e eeuw hebben vrouwen in veel opzichten een veel steviger positie in de samenleving dan begin jaren zeventig, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt en qua opleidingsniveau. Toch is er nog wel sprake van een loonkloof en een glazen plafond, en ontstond in 2017 de #metoo beweging waarmee vrouwen seksuele intimidatie begonnen aan te kaarten.

Vanaf de jaren negentig kwam de emancipatie op gang van migranten en hun nakomelingen. In de decennia daarvoor moesten de verschillende migrantengroepen eerst überhaupt een plek vinden in de Nederlandse samenleving. Een deel van hen was weliswaar nieuw in Nederland maar had een deels Nederlandse achtergrond, zoals de Surinamers die vanaf midden jaren zeventig naar Nederland kwamen toen Suriname onafhankelijk werd en Antillianen. Een ander deel had geen Nederlandse achtergrond, zoals de Turkse en Marokkaanse 'gastarbeiders' die in de jaren zestig en de Oost-Europese arbeidsmigranten die vanaf 2004 door Nederlandse bedrijven naar Nederland gehaald werden. Daarnaast waren er in de loop van deze periode verschillende groepen vluchtelingen die door oorlogsgeweld of onderdrukking in eigen land een veilig heenkomen moesten zoeken. Een deel van deze migranten ging op in de Nederlandse samenleving en een deel leefde vooral in stilte zonder uitgebreid contact met hun nieuwe samenleving, maar een ander deel wilde als groep een eigen plaats in de Nederlandse maatschappij met dezelfde sociale positie als de al aanwezige inwoners. Dat geldt bijvoorbeeld voor de inwoners uit de voormalige koloniën, die onder andere bezwaar gingen maken tegen de rol van Zwarte Piet bij het Sinterklaasfeest en erkenning wilden voor het leed dat hun groep in de loop der eeuwen door de Nederlandse staat is aangedaan. Maar ook de Indo's en Molukkers wilden gaandeweg hun eigen identiteit kunnen uitdragen – een groep die in eerste instantie vrij geruisloos is geassimileerd maar eveneens door Nederland in een aantal opzichten niet goed zijn behandeld.

Verder begonnen in de loop van deze decennia mensen een plek op te eisen die niet goed in de gangbare man/vrouw-verdeling pasten: mensen met een mengeling van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen. In eerste instantie ging het om de homobeweging, tegenwoordig staat deze beweging bekend als de LHBTQIA+ beweging. Zij willen gezien en gerespecteerd worden als de individuen die ze zijn en normaal gevonden worden. Daarmee willen ze in feite een nieuw en eigen (deels zelfs letterlijk) 'hokje' in het Nederlandse normenstelsel. Daarom spitst hun emancipatie zich deels toe op woorden: het aangesproken en beschreven willen worden in hun eigen termen.

Tijd voor een eerste verkenning van wat dit betekend kan hebben voor de subgroepen. Om te beginnen de eigenbemoeiers. De individualisering heeft ze veel meer vrijheid gegeven, plus de middelen om die vrijheid ook te benutten. Dat moet positief voor hen geweest zijn. Tegelijkertijd werd een deel van wat burgers voorheen als collectieve actie voor familie, burens, vrienden en dergelijke deden overgenomen door overheidsdiensten, waardoor de noodzaak en verwachting van anderen voor sociale inzet door de eigenbemoeiers kleiner werd. Dat moet eveneens positief zijn ervaren. En daar waar nog wel maatschappelijke inbreng werd verwacht ontstonden er meer mogelijkheden voor de eigen inbreng omlaag te brengen, ook al omdat het steeds vaker inbreng ten opzichte van de overheid was en niet zozeer tegenover familie, vrienden, burens en dergelijke. Denk aan belastingontduiking, zwart werken, uitkeringsfraude en dergelijke.

Voor de voorwaardelijke groepsgerichten geldt ook dat de individualisering en rationalisering hen veel opleverde als 'sociale opbrengst'. Voor hen zou dat betekend moeten hebben dat ze ook bereid waren hun eigen sociale inbreng te verhogen. Die inbreng kon minder dan voorheen zelf rechtstreeks aan anderen worden geleverd als deelname aan een collectieve actie, waardoor de sociale inbreng voor een deel de vorm kreeg van trouw en eerlijk belastingen en premies betalen, je aan de regels houden en dergelijke. Maatschappelijke inbreng ging daarmee mogelijk ook meer dan voorheen door deel te nemen aan het arbeidsproces en het verrichten van betaald werk.

Voor de sterke voorwaardelijke groepsgerichten geldt allereerst hetzelfde als voor de voorwaardelijke groepsgerichten in het algemeen. Maar daarnaast zullen er andere dingen hebben gespeeld. Om te beginnen kwamen er minder mogelijkheden om zelf anderen aan te

spreken en te corrigeren, onder andere doordat regels steeds vaker rationeel moesten worden onderbouwd en niet meer blindelings werden nageleefd. Bovendien verliep een deel van de sociale interactie steeds meer via de overheid en richtte het corrigeren zich daarom ook steeds meer op de overheid in zijn rol als controleur in plaats van op andere burgers. En daarbij ging het dan voor een deel om het aanspreken van de overheid als die zelf zich niet aan de regels hield en voor een deel om de manier waarop de overheid burgers wel of niet corrigeerde die zich niet aan de regels hielden. In de tweede plaats moet deze groep moeite hebben gehad met de normvervaging die gaandeweg optrad. Door de rationalisering moesten regels steeds 'logischer' zijn en daarmee ook complexer, waardoor het veel lastiger werd om simpele regels te hanteren waar mensen zich altijd en overal aan moeten houden. Dat soort regels werd door veel burgers steeds minder geaccepteerd. En in de derde plaats traden gaandeweg ook allerlei veranderingen in de normen zelf op. Uiteraard door de opkomst van steeds nieuwe culturele modes en trends, maar ook door bijvoorbeeld de emancipatie van minderheden. Die vochten sommige bestaande normen en 'vanzelfsprekendheden' aan, zoals de mannen- en vrouwenrollen en de omgang met het Nederlandse koloniale verleden.

Tot slot de altruïsten. De opkomst van de individualisering en de verzorgingsstaat moet voor hen de mogelijkheden beperkt hebben – of op zijn minst veranderd hebben – om zelf sociale dingen voor anderen te doen. Een deel van wat voorheen onderling tussen burgers werd geregeld ging immers steeds meer via de overheid. Een interessante vraag is wat die mensen in plaats daarvan zijn gaan doen, gegeven het feit dat ook een aantal meer traditionele manieren en kanalen om iets voor een ander te doen minder in trek kwamen zoals via de kerk. Het zou goed kunnen dat deze mensen zich meer zijn gaan richten op sociale actie richting het buitenland en richting goede doelen die buiten het overheidsdomein vielen of waarvan men vond dat de overheid er te weinig aan deed. Denk aan inzet voor Amnesty International, Greenpeace, het Rode Kruis, kankerbestrijding, dierenzorg en natuurbeheer. En de milieubeweging en de vredesbeweging met zeker in de jaren tachtig massale protesten tegen kernenergie en kernwapens.

Kortom: van individualisering en rationalisering mag verwacht worden dat ze inderdaad gevolgen hebben gehad voor de subgroepen, en dat de effecten per subgroep anders waren. Door deze ontwikkelingen kwamen er veel meer rechten voor burgers en minder plichten ten opzichte van andere burgers, en hadden burgers ook steeds meer te maken met de overheid in plaats van met andere burgers. En dat werkte bij iedere subgroep anders door.

De consumptiemaatschappij

Een tweede relevante ontwikkeling kan de opkomst geweest zijn van de consumptiemaatschappij. Die kreeg vanaf eind jaren zestig een grote impuls toen het beleid van loonmatiging dat eind jaren veertig was ingezet werd losgelaten en de reële lonen fors stegen en de koopkracht flink toenam. Mensen kochten steeds meer spullen en diensten die het leven een stuk aangenamer maakten en meer comfort en gemak met zich mee brachten. Tegelijk nam ook het energieverbruik van huishoudens toe en kwam er meer en meer afval vrij. Het betekende ook dat traditionele normen als 'zuinigheid met vlijt', het repareren van dingen en het behoud van spullen naar de achtergrond verdwenen. Voortdurende vernieuwing werd een waarde op zich: modern zijn en met de tijd meegaan.

Vanaf de jaren zeventig deed ook gaandeweg de digitalisering zijn intrede, om te beginnen met de transistor, later gevolgd door walkmans, koptelefoons, computers, internet, smartphones en een veelheid van 'personal entertainment' die 24 uur per dag en zeven dagen per week beschikbaar kwam. In die zin versterkte de consumptiemaatschappij het proces van individualisering.

Verder nam de mobiliteit flink toe, met eigen brommer, motor en auto en steeds vaker met het vliegtuig. Dat vergrootte de mogelijkheden voor sociale interactie over grotere afstanden, en maakte het daarmee ook mogelijk om verder van familie en vrienden vandaan te gaan wonen en/of werken. Ook dit versterkte de individualisering (behalve voor degenen die geheel op openbaar vervoer waren aangewezen – dat werd op een aantal plaatsen juist gaandeweg slechter).

Of de komst van de consumptiemaatschappij ook inhield of mensen zelfvoorzienender werden en daarmee zelfstandiger valt te bezien. Dit is op zich van invloed op de interacties die zij met anderen hebben en op hun eigen gedrag: kunnen ze iets zelf doen of moeten ze het samen met anderen doen?. Hier lijken eigenlijk twee tegengestelde ontwikkelingen te zien. Enerzijds konden mensen nu eerder dingen kopen die ze voorheen zelf maakten, zoals kant-en-klaarmaaltijden, etensbezorging en dameskleding (die tot begin jaren zestig vaak door vrouwen en meisjes zelf werden gemaakt). Aan de andere kant konden mensen dingen makkelijker zelf gaan doen die – in ieder geval door een deel van hen – voorheen vooral werden ingekocht, zoals huishoudelijk werk en doe-het-zelf-klussen. Dat laatste kwam mooi uit, want door de gestegen lonen was het inhuren van een vakman een prijzige kwestie geworden. Misschien is er vooral sprake van een democratisering van zelfvoorzienendheid: waren het voorheen vooral gegoede huishoudens die huishoudelijke arbeid konden inhuren, gaandeweg had vrijwel ieder huishouden apparaten die het leven makkelijker maakten, zoals bijvoorbeeld een wasmachine. In het verlengde daarvan kwamen hierdoor meer mogelijkheden voor vrouwen om minder tijd aan het huishouden te besteden en meer aan betaalde arbeid te doen – want vaak bleef binnen een huishouden de rolverdeling voor huishoudelijk werk hetzelfde.

Vanaf begin jaren negentig kwam ‘cocooning’ opzetten: een trend waarbij mensen ‘binnenshuis luierige gemoedelijkheid zochten’, afzondering van de buitenwereld zochten en met entertainment in eigen huis. In eerste instantie ging dat bijvoorbeeld om kijken van video’s en later DVD’s, in de loop van de jaren tien kwam ‘streaming’ op en konden mensen gaan ‘bingewatchen’ op Netflix en andere streamingdiensten. In cijfers over uitgaan, sporten en lidmaatschap van verenigingen is in de jaren na 2000 geen echte daling te zien: het cocoonen lijkt in die periode niet gepaard te zijn gegaan met verminderde interacties met anderen. Als er al zo’n ontwikkeling is geweest moet die eerder hebben plaatsgevonden, bijvoorbeeld in de jaren negentig.

Na 2000 kwam internet op, dat na enige tijd ook te benaderen was via de smartphone. Dit heeft veel invloed gehad op de manier waarop burgers interactie hadden met elkaar, met bedrijven en met de overheid. Zoals vaker met technologische vernieuwingen zaten er positieve en negatieve kanten aan. Aan de ene kant gaf dit veel mogelijkheden voor samenwerking en communicatie met anderen, gaf het mensen een ongekennde toegang tot kennis, nieuws en informatie in het algemeen en bood het geheel nieuwe kansen voor het opzetten van collectieve activiteiten en onderlinge afstemming en coördinatie. Ook creëerde het ruimte voor het uiten van eigen standpunten en voor het voeren van discussies: een democratisering van het vormen van de publieke opinie. Met andere woorden schiep het voorwaarden voor verbinding en ‘inclusie’. Aan de andere kant creëerde het tegelijkertijd de mogelijkheden voor uitsluiting en ‘exclusie’ onder andere doordat er – mede dankzij de algoritmes van de commerciële bedrijven achter de sociale media – bubbels en echokamers ontstonden waarin alleen gelijkgestemde geluiden rondgingen en alternatieve ideeën niet doordrongen. Ook werd het mogelijk via sociale media andere mensen en meningen te beschimpen, te bedreigen en te belasteren.

De opkomst van de consumptiemaatschappij lijkt allereerst een versterkend effect gehad te hebben op de individualisering en droeg daarmee bij aan de invloed daarvan op de subgroepen zoals die hierboven is beschreven. Dus voordeel voor de eigenbemoeiers, neiging tot meer maatschappelijke inzet bij de voorwaardelijke groepsgerichten in het algemeen. Voor de sterke voorwaardelijke groepsgerichten is het belangrijkste effect misschien net wat anders geweest dan bij individualisering op zich. Door de voortdurende en snelle veranderingen in apparaten, modes en mogelijkheden veranderden de gedragsnormen voortdurend – en ontstonden er regelmatig zelfs openlijke discussies over hoe we ons in het openbaar moesten gedragen met bijvoorbeeld mobiele telefoons en internet. Een mooi voorbeeld is het ontstaan van ‘netiquette’. Voor wat betreft het aanspreken en corrigeren van mensen op sociaal gedrag gold dat een deel van de interactie tussen mensen niet meer rechtstreeks van burger tot burger liep maar ‘bemiddeld’ werd door bedrijven zoals internetproviders, telefonieleveranciers, eigenaren van zoekmachines en aanbieders van sociale media. In een aantal opzichten werden bedrijven de doelwitten die de sterke voorwaardelijke groepsgerichten wilden corrigeren, maar dat is een ander verhaal dan het

aanspreken van andere burgers: veel vaker een ongelijke machtsverhouding. Terzijde: hier zou juist massale collectieve actie nodig zijn om de machtsverhoudingen gelijkwaardiger te maken. Tegelijkertijd boden een aantal van de nieuwe communicatiemiddelen juist méér mogelijkheden om andere burgers aan te spreken, waar een aantal mensen graag gebruik van maakten. Soms ging dat beleefd, maar vaak ook op harde en onverbloemde manieren.

Een gevolg van de consumptiemaatschappij was natuurlijk ook dat burgers in veel opzichten consumenten werden die afhankelijk waren van wat bedrijven voor hen ontwikkelden en leverden – daar waar ze voorheen in een aantal opzichten als zelfstandige burgers hun eigen boontjes dopten. Dit gold niet in alle opzichten: op een aantal terreinen was juist wel sprake van ‘empowerment’ van burgers, die een groter aantal ‘productiemiddelen’ tot hun beschikking kregen en minder afhankelijk werden van bijvoorbeeld de overheid en bedrijven. Die mogelijkheden zullen door sterke voorwaardelijke groepsgerichten en door altruïsten ook zijn gebruikt.

Door onder andere de opkomst van de auto en nieuwe communicatiemiddelen (denk ook aan videobellen) kwamen er meer mogelijkheden voor sociale interactie over grotere afstanden. Eigenbemoeiers zullen daar dankbaar gebruik van hebben gemaakt voor eigen doeleinden, voorwaardelijke groepsgerichten zullen dit wellicht hebben aangegrepen voor het aangaan en onderhouden van sociale contacten en het leveren van sociale bijdragen over grotere gebieden. Hetzelfde kan gelden voor altruïsten. Of er voor sterke voorwaardelijke groepsgerichten nog een specifiek effect kan worden verwacht is niet direct helder.

Fragmentarisering van de economie

Een derde belangrijke factor was de fragmentarisering van de economie die vanaf eind jaren zestig inzette. Dit kwam allereerst tot uiting in de industrialisatie in samenhang met outsourcing en globalisering. In eerste instantie verdween industriële werkgelegenheid omdat Nederlandse bedrijven mede door de stijging van de lonen niet meer op konden boksen tegen concurrentie uit de lage lonen landen. In tweede instantie gingen de resterende industriebedrijven onder andere afdelingen en bedrijfsonderdelen die niet tot de ‘core business’ hoorden uitbesteden, deels naar binnenlandse bedrijven maar gaandeweg ook steeds vaker naar het buitenland, in Europa maar na enige tijd steeds verder weg naar bijvoorbeeld Azië. Productieprocessen die eerst binnen één bedrijf werden uitgevoerd veranderden in supply chains en productienetwerken die zich soms over de hele wereld uitstrekten en in sommige gevallen tienduizenden toeleveranciers omvatten. Een belangrijke factor daarbij was de enorme verlaging in transportkosten in de zeescheepvaart door onder andere de komst van de zeecontainer.

In de tweede plaats uitte zich dit in de flexibilisering van de arbeidsmarkt – die in Nederland eerder en verder is doorgevoerd dan in een aantal andere Europese landen. De mogelijkheden voor uitzendwerk en detachering werden al in de jaren zeventig en tachtig verruimd, in de jaren negentig gevolgd door wetgeving waardoor de mogelijkheden ontstonden om als ZZP’er (Zelfstandige Zonder Personeel) een goede boterham te verdienen. Bovendien ontstonden er vanaf begin jaren negentig meer mogelijkheden om in deeltijd te werken, een optie die het voor vrouwen makkelijker maakte om toe te treden tot de arbeidsmarkt op een manier waarop ze betaald werk konden combineren met zorgen voor kinderen. Bij de overheid werd deeltijdwerken gestimuleerd omdat het ook een manier was om bezuinigingen op het overheidsapparaat te realiseren zonder al te hoge kosten en zonder gedwongen ontslagen. Kortere werken in plaats van een loonstijging werd in 1997 bij de Rijksoverheid ingevoerd. In een aantal op de consument gerichte bedrijfstakken werden bovendien de openingstijden verruimd met avondopenstellingen en koopzondagen – alweer mede mogelijk gemaakt door een aantal wetswijzigingen. Dat leidde opnieuw weer tot een grotere behoefte aan parttimers.

Een belangrijke drijvende kracht achter deze fragmentarisering was het streven bij bedrijven en overheidsinstanties om steeds efficiënter te gaan werken, waardoor er steeds meer gelet werd op

het zo optimaal en zuinig mogelijk inrichten van processen. Kostenbeheersing en besparingen werden sleutelwoorden in de bedrijfsvoering.

Op de achtergrond speelde hierbij ook het neo-liberale gedachtengoed mee dat een steeds grotere invloed kreeg op het overheidsbeleid – en zeker ten tijde van de Paarse kabinetten zelfs ook door linkse partijen gesteund werd. In dat gedachtengoed werd er vanuit gegaan dat de mens een *homo economicus* is: een calculerende burger die er vooral op uit is om zijn eigen belangen te behartigen – en dat daar ook niets mis mee is. Efficiency en rationaliteit zijn daarbij belangrijke waarden, en de sturing van het gedrag van bedrijven en burgers door de overheid kan dan heel goed geregeld worden via economische mechanismes als prijsprikkels, de rentestand, subsidies en heffingen en het creëren van markten en concurrentie bij goederen en diensten die voorheen door overheidsbedrijven werden geleverd. In dat kader werden in de jaren negentig onder ander post en telefonie, de spoorwegen en delen van de gezondheidszorg geprivatiseerd – en kregen de zorgverzekeraars ineens een sturende rol in de gezondheidszorg. Bovendien werden burgers gestimuleerd om actiever deel te nemen aan de markteconomie door bijvoorbeeld een huis te kopen in plaats van te huren en om spaargeld in aandelen te steken in plaats van op een spaarrekening te zetten. Woningcorporaties werden daarbij ook min of meer gedwongen om een deel van hun huurwoningen te verkopen. Er ontstond hierbij ook een zichzelf versterkend effect: doordat meer mensen een huis wilden kopen stegen de prijzen en daarmee de overwaardes voor de mensen die al eerder een huis hadden gekocht. Daardoor werden nog meer mensen de woningmarkt op gelokt en stegen de prijzen verder, enzovoorts. Hetzelfde gold in mindere mate voor de aandelenmarkt.

Een belangrijk gevolg van al deze ontwikkelingen was een groeiende ongelijkheid in de samenleving. Die uitte zich in de eerste plaats door groeiende ongelijkheid in inkomens en vermogens. In 2013 werd dat wereldwijd op de kaart gezet door de Franse econoom Thomas Piketty, die stelde dat de relatieve maatschappelijke gelijkheid van de voorgaande decennia niet meer terug zou komen en dat de ongelijkheid in veel opzichten schadelijk was voor de samenlevingen. Het uitte zich ook als ongelijkheid in werk- en inkomenszekerheid en ongelijkheid tussen huiseigenaren en huurders.

Verder leidde dit ertoe dat de overheid steeds bedrijfsmatiger moest gaan werken en de contacten tussen burgers en overheid steeds vaker via callcenters, helpdesks en websites gingen verlopen. Bovendien werd binnen de overheid de afstand tussen beleidsmakers en uitvoeringsorganisaties groter – waardoor het beleid in de praktijk soms niet bleek te werken, averechts uitpakte of zelfs ten koste ging van burgers. Onder andere Tjeenk Willink en Kustaw Bessems hebben hier ontluisterende boeken over geschreven.

Vanaf ongeveer 2000 veranderde een aantal trends. De productiviteitsgroei liep terug en kon soms amper de bevolkingsgroei bijhouden. En daarmee begon ook de economische groei en de stijging van de reële inkomens en de welvaart te stagneren. De torenhoge beloften van het volkskapitalisme spatten uiteen, eerst door het klappen van de internetbubbel die vele beleggende burgers verliezen liet lijden en later door de financiële crisis die in 2008 losbrak na de val van Lehman Brothers in de VS en de daaropvolgende wereldwijde depressie. Er ontstond gaandeweg een crisissfeer, die later nog versterkt werd toen duidelijk werd dat het hele proces van globalisering ook behoorlijke nadelen had, dat de decennialange ongebreidelde groei van het gebruik van fossiele brandstoffen een klimaatcrisis had opgeleverd en er steeds meer terreinen sprake was van een crisis.

Welke gevolgen kunnen deze ontwikkelingen gehad hebben op de subgroepen? Laten we als eerste kijken naar de eigenbemoeiers. De sterker wordende invloed in de jaren tachtig en negentig van het neo-liberale gedachtengoed met zijn positieve waardering voor de calculerende burger en voor ondernemerschap moet door deze subgroep positief zijn ontvangen. Het kan hen daarmee ook aangezet hebben om minder dan voorheen zich ook in te zetten voor collectieve doelen en

sociale interacties met anderen dan familie, vrienden en burens. Door onder andere de groei van het aantal ZZP'ers kan het bovendien zijn dat deze groep in de jaren negentig ook verhoudingsgewijs groter werd. De economische crisis en stagnatie vanaf pakweg 2000 moet voor hen betekend hebben dat hun inspanningen en harde werken minder dan voorheen beloond werden met een goed inkomen. En dat kan weer tot gevolg gehad hebben dat ze zich meer gingen ergeren aan mensen die in hun ogen vooral profiteerden van collectieve voorzieningen zonder dat ze daar financieel veel aan bijdroegen.

Voor de voorwaardelijke groepsgerichten moet de politieke lofzang op de calculerende burger juist negatief zijn geweest, omdat het haaks staat op hun voorkeur om zich juist voor collectieve zaken in de zetten – maar dan wel als voldoende anderen dat ook doen. En de toename van het aantal mensen dat het eigenbelang meer voorop zetten kan de voorwaardelijke groepsgerichten ertoe hebben aangezet zelf dan ook maar minder tijd in collectieve zaken te steken en meer in eigen doelen en in kleinere kring.

De sterke voorwaardelijke groepsgerichten moet dit eveneens een doorn in het oog geweest zijn, maar zou dat nog verergerd kunnen zijn doordat hiermee ook de mogelijkheden afnamen om mensen die in collectief opzicht meer haalden dan brachten aan te spreken en te corrigeren. Dat kan zich enerzijds gericht hebben op eigenbemoeiers die in de jaren negentig door de politiek juist aangemoedigd werden vooral hun eigen geluk na te jagen. Anderzijds kan het zich ook zijn gaan richten op een deel van de gebruikers van collectieve voorzieningen die minder bijdroegen dan ze misschien zouden kunnen. Zeker na 2000 en vooral na 2008 toen ook steeds meer sterke voorwaardelijke groepsgerichten werden geconfronteerd met economische stagnatie kunnen ze zich zijn gaan ergeren aan groepen als uitkeringsfraudeurs of aan mensen die weinig moeite deden om bijvoorbeeld door opleidingen te volgen alsnog aan betaald werk te komen. Verder zal deze subgroep moeite gehad hebben met de toenemende maatschappelijke ongelijkheid, die immers leidt tot onrechtvaardige en oneerlijke situaties. Al helemaal omdat ze weinig mogelijkheden hadden om dit te corrigeren: een deel van de ongelijkheid was juist het gevolg van overheidsbeleid. Daarnaast kan ook de fragmentatie van het overheidsapparaat en de grote nadruk die daarin op efficiency werd gelegd door deze subgroep negatief zijn ervaren. Daardoor werd het steeds lastiger om de overheid zelf aan te spreken op problemen – en werd de overheid steeds vaker juist de oorzaak van onrechtvaardigheid en oneerlijkheid. Dit alles bij elkaar zou tot een gefrustreerd gevoel bij deze subgroep moeten hebben geleid, en een deel van hen zelfs aangezet kunnen hebben om dan zelf ook een kleinere bijdrage te leveren aan collectieve zaken en sociale interactie op breder terrein.

Voor altruïsten kunnen deze ontwikkelingen tegenstrijdige gevolgen gehad hebben. Aan de ene kant moeten zij eenzelfde frustratie gevoeld hebben als de voorwaardelijke groepsgerichten bij de toegenomen nadruk op en waardering voor de calculerend en op eigenbelang gericht gedrag. Aan de andere kant ontstonden er waarschijnlijk ook meer mogelijkheden voor altruïsten doordat de overheid steken liet vallen waardoor meer en meer mensen in de knel kwamen en behoefte hadden aan ondersteuning die door bijvoorbeeld mantelzorgers, vrijwilligers en goede doelenorganisaties moesten worden geleverd. Voor zover voorwaardelijke groepsgerichten zich door de economische ontwikkelingen hun bijdrage aan collectieve activiteiten terugschroefden zou dat ook meer mogelijkheden voor altruïsten hebben kunnen opleveren.

Deze mogelijke reacties van de subgroepen zouden ook weer tot bepaalde interacties tussen de subgroepen hebben kunnen leiden die van belang zijn vanuit het perspectief van de complexiteitstheorie. Als het inderdaad klopt dat de voorwaardelijke groepsgerichten op de economische fragmentatie hebben gereageerd door hun bijdrage aan collectieve en sociale activiteiten terug te schroeven en dat de altruïsten daar juist meer aan gingen doen, kan dat betekend hebben dat bijvoorbeeld verenigingen, actiegroepen en dergelijke die zich op dit gebied begeven homogener werden in hun opvattingen. Dat kan betekend hebben dat ze minder oog kregen voor wederkerigheid ('voor wat hoort wat') en voor uitvoerbaarheid – en bij een aantal ervan mogelijk ook geleid kunnen hebben tot extremere standpunten.

Verder is er mogelijk nog een spanning gegroeid tussen eigenbemoeiers en sterke voorwaardelijke groepsgerichten rond het thema rechtvaardigheid en eerlijkheid. Om sociale ongelijkheid op het gebied van bijvoorbeeld inkomens te verminderen willen sterke voorwaardelijke groepsgerichten collectieve voorzieningen, maar eigenbemoeiers vinden dat juist onrechtvaardig voor henzelf: zij houden na aftrek van belastingen minder loon naar werken over.

Tot slot is ook op het vlak van economische fragmentatie een verandering te zien in de relatie tussen overheid en burger. Het werd steeds lastiger voor burgers om een luisterend oor te vinden bij overheidsinstanties. En die overheid had zelf steeds meer moeite om zijn werk goed te doen: het streven naar efficiency ging regelmatig ten koste van effectiviteit. Dat leidde er soms zelfs toe dat het de overheid zelf was die de mist in ging ten opzichte van burgers, zoals bij de Toeslagenaffaire. De overheid ging hierbij in de rol van op normafwijkend gedrag van burgers zelf over de schreef.

Internationale ontwikkelingen als fundament

Het is goed om te realiseren dat vrijwel alle bovengenoemde ontwikkelingen in Nederland plaatsvonden in sterke wisselwerking met internationale ontwikkelingen in andere landen. Die internationale context is eigenlijk het canvas waarop het schilderij van Nederland is geschilderd, de achtergrond die in feite vrijwel alles doordrenkt en draagt. Denk allereerst aan de culturele invloeden die we maar al te graag in Nederland hebben overgenomen, met in de naoorlogse periode in eerste instantie vooral veel Amerikaanse invloeden: films, literatuur, muziek met jazz, later popmuziek en alles wat er achteraan kwam, de 'American way of life' die naar Europa en Nederland doorsijpelde. En vanaf de jaren zeventig ook alles wat we mee terug namen van buitenlandse vakanties aan eten, ingrediënten, snuisterijen en dergelijke. En verder aan de geopolitieke ontwikkelingen met de Koude Oorlog, de val van de Berlijnse muur en het ijzeren gordijn, het dekolonisatieproces en de opkomst van wat vroeger 'de derde wereld' heette. En het hiervoor al genoemde proces van globalisering waardoor ontwikkelingen in het ene land steeds vaker en steeds meer beïnvloed werden door wat er in andere landen gebeurde.

Dekolonisatie is een belangrijke ontwikkeling geweest – net als overigens het voorafgaande proces van kolonisatie waarin Westerse landen in de loop van een paar eeuwen in feite de hele niet-Westerse wereld tot hun 'bezit' maakten. Een essentiële factor in dit dekolonisatieproces was dat het hebben van koloniën en het als minderwaardig behandelen van andere volkeren strijdig was met cruciale Westerse normen en waarden als gelijkheid en vrijheid. De komst van een grote groep jonge en onafhankelijke staten heeft het krachtenveld in de wereld veranderd en ging gepaard met een hoop oorlogen – deels onafhankelijkheidsoorlogen, deels oorlogen tussen nieuwe staten en burgeroorlogen binnen nieuwe staten. Daarmee bracht de dekolonisatie vaak aanzienlijke groepen mensen ook geografisch in beweging: inwoners van onafhankelijke wordende kolonies die naar het moederland trokken, ontheemden die huis en haard kwijt waren geraakt in conflicten, mensen die moesten vluchten voor vervolging en onderdrukking. Sommigen bleven 'in de regio' en anderen trokken naar Westerse landen – waar sowieso altijd mensen uit andere landen naar toe wilden op zoek naar een beter leven.

Gaandeweg begonnen landen uit 'de derde wereld' aan macht en invloed te winnen. Denk aan de twee oliecrises in de jaren zeventig, waarbij de Arabische oliestaten de Westerse landen konden raken die sterk afhankelijk waren geworden van goedkope olie. Denk ook aan de 'lage lonenlanden' in Azië, die vanaf de jaren zestig ook begonnen te industrialiseren en daarmee de industriebedrijven in Westerse landen zwaar beconcurrerden. Met China als voorlopig sterkste land dat in enkele decennia uitgroeide tot een wereldmacht die de Verenigde Staten naar de kroon steekt.

In deze voortdurend woelige en in een aantal opzichten gevaarlijke internationale omgeving was het voor veel Europese landen zaak om onderling steeds meer te gaan samenwerken om overeind te blijven en om verder te komen. Dit leidde tot een proces van Europese integratie dat met horten en stoten verliep en waarin na stappen voorwaarts soms ook stappen terug werden gedaan: enerzijds traden er nieuwe landen toe tot de EU, anderzijds trok het Verenigd Koninkrijk zich er

weer uit terug. Voor de afzonderlijke landen is het een voortdurende balanceer-act waarbij ze elkaar nodig hebben om samen sterker te staan en dingen te kunnen bereiken die ze afzonderlijk niet voor elkaar kunnen krijgen maar ook ruimte willen houden voor hun nationale eigenheid. Een aantal belangrijke stappen in het integratieproces werden dan ook juist gezet in tijden van spanning en crisis, waarin het 'samen sterk staan' cruciaal was.

Ook in Nederland speelde die spanning tussen internationale integratie en nationale eigenheid. Dat leidde ook tot de vraag wat dan typisch Nederlands was en wat de essentiële aspecten waren van de nationale identiteit die behouden moest blijven. Onder de kabinetten Balkenende werd dit een serieuze kwestie, met discussies over normen en waarden, wetenschappelijk onderzoek naar de VOC-mentaliteit en de Nederlandse cultuur en pogingen een canon te maken van wat essentieel Nederlands was. Wat hierbij gaandeweg naar voren kwam was dat er niet één echt Nederlandse cultuur is maar dat er in Nederland meerdere groepen zijn die ieder net weer een ander beeld hebben van de Nederlandse geschiedenis, mentaliteit en grootse daden. Katholieken denken heel anders over Willem van Oranje dan protestanten, socialisten denken anders over christelijke waarden dan katholieken en protestanten, Surinamers denken anders over de VOC-mentaliteit dan Hollanders enzovoorts. We zijn eigenlijk alleen één volk en één land in relatie tot andere volkeren en andere landen, en dan nog een land van 'eenheid in verscheidenheid' waarbij tolerantie en samenwerking tussen verschillende groepen cruciaal is om – zelfs letterlijk – het hoofd boven water te houden.

Hoe zouden deze internationale ontwikkelingen kunnen zijn overgekomen bij de subgroepen? Voor de eigenbemoeiers zal de Europese integratie en in breder zin de globalisering waarschijnlijk positief zijn geweest zolang die verbeteringen en voordeel met zich mee bracht, maar negatief als het belemmerend werkte in termen van 'loon naar werken'. Een aantal van hen profiteerde bijvoorbeeld van ruimere mogelijkheden om in andere EU-landen te gaan werken en/of wonen. Denk aan Nederlandse pensionado's die in Spanje overwinteren met behoud van hun Nederlandse AOW. En aan de wijze waarop de EU mobiele telefonieaanbieders verplichtte in alle EU-landen het binnenlandse tarief aan te bieden uit het land waarin iemand woonde. Verder kon een aantal Nederlandse ondernemers goedkope arbeidskrachten uit andere EU-landen inhuren, die ook werk wilden doen waar Nederlandse werknemers niet meer voor te vinden waren omdat andere banen meer geld opleverden.

Beperkingen konden bestaan uit bijvoorbeeld EU-regels die voor Nederlandse bedrijven slechter uitpakten dan voor bedrijven in andere lidstaten. En mogelijk was deze groep ook niet tevreden over groepen die door EU-regels voordelen hadden zonder er evenredig voor te hoeven werken, zoals bepaalde vluchtelingen en migranten die geen of maar beperkt hun eigen boterham verdienen – zelfs als sommige van die groepen volgens de Nederlandse wetgeving niet eens mochten werken. En ongetwijfeld zullen ze grote moeite hebben gehad met gevallen waarin inwoners van andere landen profiteerden van Nederlandse collectieve middelen zelfs zonder in Nederland te wonen – zoals bij de Bulgarenfraude die één van de aanleidingen was tot het strenge overheidsbeleid dat tot de Toeslagenaffaire leidde.

Voor de voorwaardelijke groepsgerichten kan vooral het aspect van wederkerigheid belangrijk zijn geweest in de houding ten opzichte van Europese en globale integratie. Droegen andere Europese landen evenveel bij aan de gemeenschappelijkheid? En levert de Europese samenwerking Nederland wel voldoende op? Dit kan bijgedragen hebben aan een anti-Europees sentiment, omdat het lastig om in concrete bedragen te vertalen wat het voordeel is dat Nederland als relatief klein, exportgericht land heeft van een grote vrije Europese markt. Dan zijn alleen de directe geldstromen tussen Nederland en de EU zichtbaar en die vallen minder positief uit dan de indirecte voordelen. Dit soort wederkerigheidsafwegingen waren duidelijk zichtbaar in verschillende periodes van crisis in Europa zoals in de crisis na 2008 en in de coronatijd. Moest Nederland niet oneerlijk veel bijdragen om andere landen te helpen die hun zaakjes en overheidsfinanciën minder goed op orde hadden dan Nederland? Verder kan ook hier de

wederkerigheid in relatie tot migranten uit andere EU-landen een rol gespeeld hebben, evenals tot vluchtelingen en migranten uit andere landen. En ook voor hen zal zoiets als de Bulgarenfraude geleid hebben tot een reactie als ‘we zijn toch zeker Gekke Henkie niet’.

Bij sterke voorwaardelijke groepsgerichten kunnen dezelfde gevoelens gespeeld hebben als bij de ‘gewone’ voorwaardelijke groepsgerichten. Aanvullend daarop kunnen zij moeite hebben gehad met de gebrekkige mogelijkheden om overtreders aan te spreken, en meer in het algemeen de gebrekkige stuurbaarheid van internationale ontwikkelingen binnen en zeker buiten de EU. Dit kan zeker bij deze groep ook geleid hebben tot een neiging om dan maar te stoppen met internationale samenwerking.

Op zich zijn ook thema’s als rechtvaardigheid en eerlijkheid en van gelijkheid versus ongelijkheid relevante onderwerpen voor deze subgroep, maar die zijn in EU- en breder internationaal verband lastig te duiden. Maar misschien worstelt deze subgroep daar misschien ook wel mee. Enerzijds worden vluchtelingen en deels ook arbeidsmigranten in Nederland niet altijd goed behandeld en worden veel vluchtelingen in hun eigen land en vaak ook onderweg onrechtvaardig behandeld. Dat zou bij deze subgroep steun moeten oproepen en misschien zelfs woede over het onrecht. Anderzijds kan deze groep slecht tegen ‘maatschappelijke zwartrijders’ die onvoldoende inspanning leveren om aan hun plichten te voldoen.

Iets vergelijkbaars geldt misschien ook over wat er buiten onze landsgrenzen gebeurt, met oorlogen, terrorisme, opkomst van autoritaire regimes en grote ongelijkheid tussen arme en rijke landen. Enerzijds kan het leiden tot boosheid om zoveel onrecht, anderzijds kan het feit dat er amper mogelijkheden zijn om er iets aan te doen juist sterke voorwaardelijke groepsgerichten ook moedeloos maken en juist laten afhaken en cynisch worden en zich afkeren van het volgen van het internationale nieuws..

Bij de altruïsten mag verwacht worden dat zij juist veel mogelijkheden zien om zich in te zetten voor het steunen van internationale goede doelen, en ook voor bijvoorbeeld vluchtelingen en migranten in Nederland zelf. Denk aan inzet voor ontwikkelingssamenwerking, het steunen van internationaal opererende goede doelen en als vrijwilliger bijdragen aan bijvoorbeeld Vluchtelingenwerk. En wellicht zijn ook de altruïsten een drijvende kracht of op zijn minst groot voorstander geweest van de inzet van Nederlandse militairen bij vredesmissies in conflictgebieden.

Een heel andere groep altruïsten zijn misschien de migranten zelf, daar waar zij een deel van hun inkomsten overmaken om familie en vrienden in het land van herkomst te steunen.

Veranderende bevolkingssamenstelling

Een aantal van de bovengenoemde ontwikkelingen leidde ook tot verschuivingen binnen de bevolking. In demografisch opzicht nam het aantal eenpersoonshuishoudens toe en begon gaandeweg eerst een proces van ontgroening (dalend aandeel jongeren in de bevolking) en later ook een proces van vergrijzing (stijgend aandeel ouderen).

Ook naar herkomst gezien veranderde de bevolkingssamenstelling. In de jaren zeventig en tachtig kwam gezinshereniging op gang van migranten die in de jaren zestig uit vooral Marokko en Turkije naar Nederland waren gekomen. In diezelfde jaren kwamen ook Surinamers en Antillianen vaker naar Nederland – mede vanwege de dekolonisatie. In de jaren negentig kwam een groep Joegoslavische vluchtelingen vanwege de oorlog die in dat land uitbrak na de val van het IJzeren Gordijn. Na de uitbreiding van de EU begin jaren 2000 kwamen Oost-Europese arbeidsmigranten deze kant op, evenals mensen uit Afrika en het Midden-Oosten die op de vlucht sloegen voor onderdrukking en oorlogsgeweld door radicale islamitische bewegingen en autoritaire regimes – en de westerse reactie daarop (waaronder de Amerikaanse War on terror).

Naar sociaal-economische status nam het aandeel van mensen met een vaste baan verhoudingsgewijs af en steeg het aandeel ondernemers, met name door de opkomst van de ZZP'ers. Het percentage 'klassieke arbeiders' werd kleiner. Het aandeel van studenten nam juist toe door de grotere en langere onderwijsdeelname.

In cultureel opzicht werden de traditionele zuilen minder belangrijk en werden 'leefstijlgroepen' belangrijker. Voorbeelden van dergelijke groepen zijn 'Zorgzame duizendpoot', 'Welgestelde verdiepingszoeker', 'Technische doener', 'Avontuurlijke stadsbewoner' en 'Zelfbewust familiemens' (uit de zogenaamde NPO-indeling) of 'Avontuurzoekers', 'Inzichtzoekers', 'Stijlzoekers' en 'Rustzoekers' (uit het BSR-model). Hoewel dit overwegend losvaste groepen zijn zonder organisatie en er veel verschillende indelingen zijn, blijken mensen met vergelijkbare leefstijlen elkaar in de praktijk ook wel op te zoeken – bijvoorbeeld door naar dezelfde evenementen of locaties te gaan, in dezelfde buurt te gaan wonen, op dezelfde sportverenigingen te zitten en hun kinderen naar dezelfde scholen te sturen. Zelfs bij de keuze van voornamen voor hun kinderen blijken mensen zich deels te laten leiden door de sociale groep waar ze zich mee verwant voelen. Deze ontwikkeling leidde daardoor ook naar de vorming van bubbels van gelijkgestemden, die vanaf de jaren tien door sociale media nog verder werd versterkt.

Door eigenbemoeyers kan een deel van deze ontwikkelingen positief ervaren zijn, met name de veranderingen in sociaal-economische status. Die trend kan er ook toe geleid hebben dat deze subgroep zelf ook relatief groter geworden is. De demografische veranderingen en vooral de komst van vluchtelingen en arbeidsmigranten kan per saldo negatief zijn beoordeeld. Voor de ondernemers met personeel waren goedkope arbeidskrachten welkom, maar voor ondernemers zonder personeel en een deel van de werknemers waren dit wellicht ook onwelkome concurrenten op de arbeidsmarkt die bijvoorbeeld de lonen en tarieven drukten.

Voor de voorwaardelijke groepsgerichten is dit mogelijk vooral verwarrend geweest, in de zin dat traditionele en herkenbare groepsverbanden gaandeweg verdwenen en er nieuwe groepen en collectieven voor terugkwamen die minder scherp omlind en gestructureerd waren. Voor wie konden en wilden de voorwaardelijke groepsgerichten zich inzetten en van wie verwachtten ze dan een vergelijkbare inzet voor een collectieve activiteit? Dat kan ertoe geleid hebben dat ze zich dan weer hier en dan weer daar bij aansloten, maar ook dat een deel van hen zich meer ging richten op het behartigen van het eigen belang en eigen geluk – en dat van hun naaste familie en vrienden. Bij de sterke voorwaardelijke groepsgerichten kan dit eveneens verwarrend gewerkt hebben, maar dan ook nog omdat hierdoor minder duidelijk was wat nou de maatschappelijke normen waren waarvan ze mochten verwachten dat die werden nageleefd. Bij deze groep kan bovendien mogelijk sprake zijn van een generatie-effect: bij de meeste mensen worden de sociale normen verinnerlijkt in hun tienerjaren, wat voor deze groep kan betekenen dat als ze in de dertig of veertig zijn ze zich gaan ergeren aan de jongere generatie die er andere normen op na houdt. Dat zou bovendien betekenen dat de sterke voorwaardelijke groepsgerichten de normen van pakweg twintig tot dertig jaar eerder als norm hanteren en het liefste zouden willen opleggen aan de jongere generaties. En dat die normen dus in de loop van vijftig jaar ook gaandeweg zijn veranderd, zodat de sterke voorwaardelijke groepsgerichten van nu zich over andere dingen druk maken dan die van rond 2000.

Voor de altruïsten kunnen ontwikkelingen als de vergrijzing en de komst van vluchtelingen de ruimte hebben geboden voor vrijwilligerswerk en de inzet voor goede doelen in Nederland zelf. En mogelijk hebben ook zij zich meer dan voorheen opgezocht in gelijkgestemde bubbels.

Bevolking en fysieke omgeving

De bovengenoemde ontwikkelingen leidden samen ook nog tot veranderingen in de verhouding tussen de bevolking en de fysieke omgeving. Een paar belangrijke aspecten op dat gebied worden hieronder kort benoemd.

Een eerste aspect is verstedelijking: door de bevolkingsgroei werden de steden steeds groter en veranderden daarmee ook van structuur. Hun schaal werd groter waardoor binnen de steden

meer specialisatie en diversificatie mogelijk werd op zowel economisch als sociaal-cultureel gebied. Tegelijkertijd werden de verschillen tussen buurten groter en werden ook de verschillen tussen gegoede buurten en achterstandswijken groter. Door de de-industrialisatie verdwenen een aantal vervuilende activiteiten uit de stad waardoor ze ook leefbaarder werden. In plaats daarvan kwamen er vaak dienstverlenende bedrijven voor terug. Economisch gezien werden de steden productiever waardoor er ook een zelfversterkend effect ontstond: door de groei van de steden kwamen er daar meer banen en stegen de inkomens, waardoor er meer mensen naar de stad kwamen en ze verder groeiden enzovoorts. De wetten van complexe systemen waren hier zeker van toepassing: meer is anders. Het betekende wel dat de huren en huizenprijzen ook harder stegen en gaandeweg een deel van de stadsbewoners de binnensteden verlieten; hetzij vrijwillig hetzij door de duurte gedwongen. Rondom de steden ontstonden voorsteden en randgemeenten die vooral als woon- en slaapsteden fungeerden voor mensen die in de grote steden hun inkomen verdienden en hun vertier zochten.

Als tweede aspect kan daarom ook de veranderende verhouding tussen stad en platteland worden genoemd. Waar veel steden groeiden kromp in een aantal plattelandsgebieden juist de bevolking omdat de mensen naar de steden trokken. En daarmee ontstond daar soms juist een negatieve spiraal omdat dan het zichzelf versterkende effect bij groei de andere kant op werkt. Als de laatste supermarkt en de laatste basisschool in een dorp sluiten zullen jonge mensen wegtrekken omdat de gemeente geen toekomstperspectief voor hen meer kan bieden. Factoren die hierbij een rol speelden waren onder andere het stijgende onderwijsniveau, dat jongeren ertoe bracht naar de grote steden te trekken om te studeren – waarna ze vaak niet meer terugkeerden naar hun geboortestreek. Ook de schaalvergroting in de landbouw speelde een rol: er was daardoor ook steeds minder werk in deze branche te vinden. En in een aantal plattelandsgebieden was ook de-industrialisatie een factor: van oorsprong aan het platteland gebonden bedrijven als de strokartonfabrieken en de textiel- en schoenindustrie verdwenen, zonder dat er voldoende dienstverlenende bedrijven voor in de plaats kwamen zoals in de steden. Hetzelfde gold voor de steenkolenindustrie in Limburg. Wel groeide in een aantal gebieden gaandeweg de toeristische sector. Dit was ook een vorm van complexiteit: als ‘meer’ anders is, dan is ‘minder’ ook anders.... Dit betekende meer dan alleen een getalsmatige verschuiving van de bevolking tussen stad en platteland, het ging ook en misschien vooral een verschil in dynamiek, in mentaliteit en in beleving – en gaandeweg ook in waardering en respect.

Deze zichzelf versterkende ontwikkeling in gebieden die in groei achterbleven bij de rest van Nederland of zelfs krompen leidde ook in bestuurlijk opzicht tot problemen. Om toch een volwaardige en betaalbare dienstverlening aan burgers te kunnen bieden koos de overheid voor bestuurlijke schaalvergroting door zogenaamde gemeentelijke herindelingen, waarbij meerdere dorpen en kleine steden werden samengevoegd tot één nieuwe gemeente. Zonder te verhuizen kwamen burgers ineens toch in een andere gemeente te wonen. Hoewel goedbedoeld en rationeel gezien een logische aanpak voelde dit voor een deel van de mensen toch vreemd...

Door de groei van bevolking en bijbehorend aantal huizen, wegenoppervlak en dergelijke veranderde ook het grondgebruik in Nederland, werd de ruimte intensiever gebruikt en kwamen steeds meer vormen van grondgebruik dichter op elkaar te zitten. Dat betekende ook weer dat mens en natuur elkaar meer en meer in de weg gingen zitten. Voor de mens werd de natuur lastiger, bijvoorbeeld als er ergens niet meer gebouwd kon worden. Maar van de natuur uit gezien werd de mens steeds lastiger, door afval, vervuiling, geluids- en lichthinder en minder ruimte voor natuur en vaak ook kleinere en minder aaneengesloten stukken gebied voor natuur.

Van een heel andere orde waren de klimaatproblemen die ontstonden door menselijke activiteiten en vooral door de al ruim meer dan twee eeuwen honderd jaar durende uitstoot op industriële schaal van verbrandde fossiele brandstoffen. Het klimaat begon te veranderen, en na 2000 in een steeds hoger tempo. Ook hier lieten de wetten van complexe systemen zich gelden: meer is anders. Het is tegenwoordig zelfs de vraag of we als mensheid het tij nog kunnen keren, maar als we iets willen doen moeten we ons gedrag in een aantal cruciale opzichten veranderen.

Over hoe dat zou kunnen lopen de meningen fors uiteen, maar als we niets doen gaat het zeker fout.

Voor eigenbemoeiërs die van de stad en voorsteden hielden zou de verstedelijking vooral ruimere mogelijkheden hebben geboden voor zelfontplooiing en dergelijke. Tegelijkertijd zal voor deze groep ook gaandeweg een aantal minder positieve dingen van de stad zijn gaan spelen zoals hogere huren, woningtekort en dergelijke. Een tijdlang kon dat worden opgevangen door uit te wijken naar voorsteden en randgemeenten, maar de laatste jaren werden die mogelijkheden minder en groeide per saldo misschien een stuk onvrede. Voor degenen die niet van de stad houden zal er juist voor een negatief effect geweest zijn doordat de mogelijkheden voor zelfontplooiing op het platteland minder werden toen als gevolg van verstedelijking de verhouding tussen stad en platteland veranderde. Juist die groep kan zich ook nog eens benadeeld gevoeld hebben door de gemeentelijke herindelingen, bijvoorbeeld omdat die gevoeld kan zijn als een beperking van vrijheid en identiteit.

Eigenbemoeiërs in zowel de stad als daarbuiten zullen zich beperkt hebben gevoeld in hun mogelijkheden door de schaarste aan ruimte, woningen en dergelijke die gaandeweg gingen ontstaan – en al helemaal door maatregelen, adviezen en dergelijke op het gebied van verduurzaming.

Een aantal mensen uit deze groep zal wel degelijk hebben meegedaan aan verduurzamingsmaatregelen voor zover die financieel gezien voordelig waren, al dan niet met subsidie. Denk aan het nemen van zonnepanelen met saldering van de teruggeleverde elektriciteit of een hybride of elektrische leaseauto met voldoende belastingaftrek.

Bij de voorwaardelijke groepsgerichten in de steden namen binnen bepaalde buurten de collectieve activiteiten waarschijnlijk toe en bood ook de schaalvergroting en specialisatie meer en nieuwe mogelijkheden voor sociale interactie. In andere buurten zullen voor autochtone Nederlanders de mogelijkheden voor interactie kleiner zijn geworden omdat een deel van de nieuwkomers in die wijk de taal niet sprak en niet integreerde in de bestaande manier van leven. Dat kan uiteraard negatief ervaren zijn en ertoe geleid hebben om dan maar minder aan collectieve activiteiten te doen – of weg te trekken naar buurten met meer gelijkgestemden. Omgekeerd kunnen die nieuwkomers zelf meer mogelijkheden hebben ervaren om – op hun eigen wijze – aan gezamenlijke activiteiten te doen binnen hun eigen sociale groep. Waardoor dan weer de noodzaak of wens om dingen samen te doen met andere groepen kleiner werden. Binnen een aantal van deze groepen is er echter sprake van een intensieve samenwerking, met een zelfversterkend effect.

Buiten de steden kunnen voorwaardelijke groepsgerichten te maken hebben gehad met verminderende mogelijkheden voor sociale activiteiten, bijvoorbeeld omdat een deel van de jeugd wegtrok naar de stad en daarmee de groep trekkers van dit soort activiteiten vergrijsde en het aantal potentiële vrijwilligers afnam. Ook verslechterde openbaar vervoersvoorzieningen kunnen hieraan bijgedragen hebben. Dit kan alles bij elkaar geleid hebben tot enerzijds intensiever onderling samenwerken met de mensen die bleven en anderzijds een neiging om zich minder in te willen zetten voor activiteiten die op bijvoorbeeld nationaal niveau spelen, bijvoorbeeld het opvangen van asielzoekers, meer ruimte voor natuur, verduurzaming.

In zijn algemeenheid geldt bij de voorwaardelijke groepsgerichten dat ze in principe best bereid zijn om mee te doen aan bijvoorbeeld verduurzaming, maar dan wel als voldoende anderen daar ook voldoende moeite voor doen. Bij protesten tegen het plaatsen van windmolens (die vooral op het platteland en niet of nauwelijks in de stad moesten komen) kan dit een belangrijke rol hebben gespeeld. Als ze niet kunnen vertrouwen op voldoende wederkerigheid en de kans reëel is dat ze als Gekke Henkie worden gezien als ze bijvoorbeeld een elektrische auto namen zullen ze zich verzetten tegen pogingen om hen te beïnvloeden. Als voldoende mensen wél meedoen kan deze subgroep echter relatief snel alsnog aanhaken.

Bij de sterke voorwaardelijke groepsgerichten geldt uiteraard om te beginnen weer hetzelfde als voor de gewone voorwaardelijke groepsgerichten. Voor zover zij in de steden woonden in wijken waar nieuwkomers kwamen die om wat voor reden dan ook niet meegingen met de leefwijze in zo'n buurt kunnen zij echter ook gefrustreerd geraakt zijn als het moeilijk bleek om mensen aan te spreken op hun gedrag. En als ze zich daarbij bovendien niet gesteund voelden door de overheid kan een deel van die frustratie zich ook gekeerd hebben tegen de overheid. En mogelijk zelfs tegen andere autochtonen die hèn er op aanspraken dat ze zich anders moesten gedragen ten opzichte van de nieuwkomers.... Zeker als diegenen in buurten wonen waar veel minder of zelfs helemaal geen migranten wonen en ogenblikkelijk actiecomité's worden opgericht als ook maar het gerucht gaat dat er vluchtelingen moeten worden opgevangen.

Tot slot de altruïsten. Binnen de steden en randgemeenten heeft de verstedelijking en de scheiding in gegoede en achterstandswijken veel mogelijkheden – en noodzaak – gecreëerd om mensen met achterstanden, eenzaamheid, financiële problemen en dergelijke te helpen. Waarbij de ene keer mensen uit gegoede buurten mensen in andere buurten konden helpen, maar vaak ook mensen binnen achterstandswijken elkaar hielpen – al dan niet binnen de eigen sociale groep. In het algemeen zijn er voor altruïsten ook veel mogelijkheden ontstaan om zelf mee te doen aan allerlei verduurzamingsmaatregelen, zoals het nemen van een elektrische auto of een deelauto, plaatsen van zonnepanelen, minder vaak vlees eten en dergelijke – ongeacht of anderen dat ook doen.

Buiten de steden kunnen voor de altruïsten ook nieuwe mogelijkheden zijn ontstaan voor sociale activiteiten naarmate de markt en de overheid minder voor gemeenschappen gingen doen. Denk aan voorbeelden waarbij de laatste supermarkt in een dorp wordt overgenomen en gedraaid door een burgercollectief.

Drijvende factoren achter deze ontwikkelingen

Hierboven is een aantal grote lijnen uit de Nederlandse geschiedenis van de laatste pakweg halve eeuw op hoofdlijnen beschreven aan de hand van een aantal thema's. We hebben gezien dat ieder thema waarschijnlijk effecten had die per subgroep verschilden, en dat voor een specifieke subgroep het ene thema positiever of negatiever kon uitpakken dan een ander thema. Het is belangrijk te beseffen dat die thema's eigenlijk niet op zichzelf staan maar nauw met elkaar verweven zijn en elkaar in een aantal opzichten ook versterken.

Dat onderschrijft het idee dat de samenleving een complex systeem en vanuit dat perspectief gezien lijkt het erop dat die samenhang voortkomt uit een overkoepelende achterliggende factor: er was sprake van een breed maatschappelijk groeiproces waarbij vanuit het principe 'meer is anders' emergente eigenschappen voortkwamen en allerlei voorheen losse dingen samen onderdeel werden van grotere complexe systemen – en steeds vaker ook complexe systemen die zelf weer zijn opgebouwd uit andere complexe systemen. Meer en meer geldt daardoor: 'alles hangt met alles samen'. Enerzijds beperkt dat onze vrijheid en kan het ons frustreren, maar anderzijds kunnen we ook niet zonder omdat die systemen ons ook heel veel mogelijkheden bieden die we anders niet zouden hebben. We kunnen 'niet met maar ook niet zonder' en zullen er dus mee moeten leren te leven. Dat vergt allereerst een mentale stap, waarbij we accepteren dat het zo is en we erin berusten dat we voortdurend rekening moeten houden met anderen en mee moeten draaien in het systeem. We zullen daarbij ook moeten wennen aan het idee dat veel 'lineaire mechanismen' niet meer werken. In de tweede plaats kunnen we vervolgens ook kijken hoe we zelf die systemen kunnen bijsturen om bijvoorbeeld nadelen te beperken en om dingen soepeler te laten verlopen, binnen de mogelijkheden en beperkingen van de emergente eigenschappen.

En daar liggen denk ik ook mogelijkheden voor verbetering in de samenleving. Veel elementen van ons politieke bestel stammen uit een tijd dat de complexiteit veel kleiner was en allerlei beleidsterreinen onder normale omstandigheden redelijk goed beheersbaar waren met 'lineaire maatregelen' waarbij gold dat $1 + 1 = 2$. Door de toegenomen samenhangen is er nu veel meer

behoefte aan afstemming dwars door allerlei overheidslagen en beleidsterreinen heen. Als je dat moet opbouwen vanuit allerlei losse beleidsterreinen en instanties is dat een hels karwei en bijna onbegonnen werk, dat veel tijd kost en frustratie met zich meebrengt. Als je het echter omdraait en vanuit de toegenomen complexiteit gaat kijken naar waar de samenhangen precies zitten kun je gaan zoeken naar een beperkt aantal aanpassingen waardoor een dynamiek in gang gezet wordt en als het ware een sneeuwbal- of netwerkeffect aan het rollen komt dat zichzelf versterkt. Wat dat betreft is de essentie van de complexiteitstheorie juist om het omgaan met complexe vraagstukken te versimpelen. Een goed inzicht in de toegenomen complexiteit kan ons helpen slimme en relatief eenvoudige oplossingen te vinden waarbij dat wat we nu als belemmerend ervaren in ons voordeel gaat werken. Tijd voor een ‘ministerie van samenhang, regie en integratie’?

Dit raakt ook aan de kern van het begrip ‘beschaving’. Beschaving is beheersing, in twee betekenissen die bij elkaar horen: 1) beheersing van een bepaalde techniek, kennis, et cetera en 2) beheersing van jezelf. De eerste vorm zorgt dat je dingen kunt, de tweede dat je niet zomaar alles doet wat je zou kunnen. Want veel technieken en dergelijke kunnen zowel ten goede als ten kwade gebruikt worden. En zelfbeheersing kan er bovendien voor zorgen dat de technische beheersing zich in een bepaalde, maatschappelijk wenselijke richting ontwikkelt. Dit perspectief biedt de mogelijkheid om onze beschaving te herijken aan de samenleving en de wereld zoals die de afgelopen halve eeuw is geëvolueerd.

De technische beheersing is de afgelopen halve eeuw enorm toegenomen als het gaat om apparaten, automatisering, digitalisering, wetenschap, medische zorg en dergelijke, maar het lijkt erop dat onze ‘maatschappelijke technische beheersing’ de toegenomen complexiteit van de samenleving niet heeft kunnen bijhouden. Daar zou dus een belangrijke inhaalslag gemaakt moeten worden als we de nadelige effecten van de ontwikkelingen op onze subgroepen zouden willen verminderen.

Daarom is het ook goed te kijken naar de technische beheersingsmogelijkheden van de besproken thema’s. Individualisering werd sterk gedreven door maatschappelijke keuzes, deels via formele besluiten vanuit de overheid en deels door gedragskeuzes van individuele burgers. De opkomst van de consumptiemaatschappij werd bovenal gedreven door technologie en door bedrijven die de technologie ontwikkelden of wetenschappelijke inzichten van universiteiten toepasten in producten en diensten. De behoeften van burgers lijken hier eerder volgend te zijn geweest dan leidend zoals de economische theorie veronderstelt. De fragmentarisering van de economie lijkt vooral gedreven vanuit bedrijven, binnen de grenzen die zij vanuit politiek en bestuur krijgen opgelegd – waarbij die grenzen regelmatig achterlopen op de technologische ontwikkelingen en niet altijd leiden tot feitelijke beperkingen. Dit is tegenwoordig ook goed te zien bij de ontwikkelingen rond kunstmatige intelligentie. De internationale ontwikkelingen werden bovenal gedreven door veranderende machtsverhoudingen en economische belangen van staten en in mindere mate van volken (dit laatste vooral daar waar een volk in meerdere staten woont of een staat meerdere volken omvat). De veranderingen in de bevolkingssamenstelling zijn vooral gedreven door demografische ontwikkelingen op langere termijn, die weer sterk beïnvloed worden door bestaanszekerheid. Beneden een bepaalde bestaanszekerheid krijgen mensen veel kinderen, vanaf een bepaald niveau is wereldwijd te zien dat het kindertal afneemt. En als de bestaanszekerheid in één land sterk afneemt en in andere landen niet, zullen migratiestromen op gang komen. Verstedelijking en verschuivende verhoudingen tussen stad en platteland lijken vooral te zijn gedreven door het zoeken naar bestaanszekerheid en ontplooiingsmogelijkheden. En de klimaatverandering is vooral een gevolg van een onbeheerste groei van het gebruik van fossiele brandstoffen.

Slechts een beperkt deel hiervan is op korte termijn beïnvloedbaar door individuele regeringen en door de bevolking van individuele landen. De andere dingen kunnen ze hooguit bijsturen en proberen in goede banen te leiden, of de nadelige gevolgen ervan beperken en compenseren. Een interessante vraag is natuurlijk of er mogelijkheden zijn om toch meer grip op deze ontwikkelingen te krijgen. Hoewel dit niet helemaal past in de opzet van dit essay hieronder toch een aantal

denkrichtingen, geredeneerd vanuit de twee soorten beheersing in het kader van beschaving: technische beheersing en zelfbeheersing.

Bij technische beheersing kan allereerst geprobeerd worden de ‘maatschappelijke technische beheersing’ te vergroten door beter inzicht en grip te krijgen op de complexiteit van de moderne samenlevingen. Dat kan bijvoorbeeld binnen een land door meer vanuit samenhang te gaan denken en handelen. Bijvoorbeeld door problemen van ruimte, woningnood, landbouw, energietransitie, en dergelijke in onderlinge samenhang te benaderen. Er zijn de afgelopen decennia veel nieuwe tools en technieken ontwikkeld waardoor het nu beter mogelijk is dan een aantal jaren geleden. Denk bijvoorbeeld aan de complexiteitswetenschap, informatie over in interactienetwerken tussen burgers en tussen bedrijven, coördinatie- en regieprocedures om samenwerking beter te organiseren. Maar gezien de sterke internationale verwevenheid kan ook meer dan nu geprobeerd worden een aantal problemen in internationaal verband op te pakken.

In de tweede plaats kan geprobeerd worden een ander soort groei centraal te stellen. Tot nog toe was die vooral kwantitatief van aard, bijvoorbeeld in termen van aantallen mensen, bedrijven producten en dergelijke. Omdat er bij toenemende complexiteit van economie en samenleving door emergentie als het ware steeds meer lagen bij komen kan de nadruk in verdere groei ook verschuiven naar een meer kwalitatieve groei, door verdichting, verdieping en dergelijke van onze economische, sociale en privé-activiteiten. En daarbij zouden we dan ook meer verbinding kunnen zoeken met andere mensen en groepen in plaats van alleen of vooral in onze eigen sociale bubbels en via de markt. Hierbij zouden we na een periode van groei door vooral schaalvergroting en specialisatie kunnen gaan naar een fase waarin groei meer komt door integratie – bijvoorbeeld gericht op een gezamenlijke toekomst en een aantal reële nieuwe doelen met een positief toekomstperspectief. Zo’n perspectief zou kunnen zijn dat we samen zorgen dat we sterker staan tegen externe bedreigingen vanuit totalitaire regimes en een aantal kwetsbaarheden verkleinen en. Maar ook met een duurzame economie een levensstijl kunnen ontwikkelen die enerzijds voldoende ruimte biedt voor een comfortabel, gezond en zinvol leven en individuele groei en anderzijds eerlijker en rechtvaardiger is voor de mensen in Nederland en daarbuiten die nu achtergesteld zijn. Beide perspectieven samen zouden er trouwens ook toe kunnen leiden dat de wereldwijde migratiestromen kleiner worden en mensen vooral in hun eigen land een goed bestaan kunnen opbouwen.

Bij zelfbeheersing kan vooral gedacht worden aan veranderingen op het vlak van cultuur, spiritualiteit, zingeving en dergelijke, waardoor ook leefstijlen, consumptiepatronen en werkpatronen zouden kunnen veranderen. Dit raakt aan veranderingen in individuele en maatschappelijke normen en waarden en is niet direct het terrein van de overheid – in ieder geval niet in een democratisch land als Nederland. Tegelijkertijd hebben we de afgelopen halve eeuw enorme veranderingen meegemaakt op deze gebieden, de ene keer doordat we massaal gebruik gingen maken van nieuwe technische mogelijkheden maar andere keren juist omdat we met zijn allen normen veranderden. Denk bij dat laatste bijvoorbeeld aan ongehuwd samenwonen, lang haar voor mannen, de steeds informelere kledingnormen, om maar een paar voorbeelden te noemen. Dit zijn trouwens mooie onderwerpen om over grenzen van culturele en sociale groepen heen met elkaar in gesprek te gaan en bij uitstek ook onderwerpen waarop sterke voorwaardelijke groepsgerichten een rol kunnen spelen die hen ligt.

Samenvatting van de conclusies tot zover

Aan de hand van een zestal thema’s in de ontwikkeling van Nederland in de laatste vijftig jaar hebben we hierboven gekeken welke effecten die gehad zouden kunnen hebben op de subgroepen die we hebben ontleend aan de onderzoeksliteratuur uit de gedragseconomie en speltheorie. Hieronder zetten we de belangrijkste reactie per subgroep op een rijtje.

De eigenbemoeiers hebben waarschijnlijk positief gereageerd op de individualisering en rationalisering en de komst van de consumptiemaatschappij. Die zorgden voor meer ‘loon naar werken’: betere mogelijkheden voor gemak en individuele ontplooiing, verminderden de sociale

controle van de jaren vijftig en verminderden ook de noodzaak om zelf veel bij te dragen aan de zorg voor familie, buren, vrienden en collega's – dat werd immers steeds meer een overheidstaak. Verder namen ook de mogelijkheden toe om de eigen inbreng in bredere collectieve acties te verkleinen en meer tijd te hebben voor hun eigen zaken.

De fragmentering van de economie en de internationale ontwikkelingen zullen positief ontvangen zijn zolang die in het eigen voordeel uitpakten, maar negatief als dat niet zo was. Met name na pakweg 2000 kan het sentiment op dit vlak negatiever zijn geworden.

De verschuivingen in de bevolkingssamenstelling zijn waarschijnlijk positief ontvangen, met mogelijk ook een groter aandeel van deze groep in de totale bevolking. De toename van het aantal migranten kan negatief ontvangen zijn voor zover die in de ogen van een aantal eigenbemoeiers een relatief kleine bijdrage aan de samenleving leverden in verhouding tot de collectieve voorzieningen waar ze gebruik van maakten.

De verschuivingen in de verhouding tussen de bevolking en de fysieke omgeving zijn naar verwachting vooral negatief ontvangen, omdat die de eigen bewegingsvrijheid beperkt. Voor eigenbemoeiers buiten de steden zullen de verminderde aandacht en voorzieningen in de regio geleid kunnen hebben tot een verminderde bereidheid iets te doen in het algemene maatschappelijke belang.

De voorwaardelijke groepsgerichten waren hoogstwaarschijnlijk ook positief over de individualisering en rationalisering en over de consumptiemaatschappij. Voor hen betekende het dat hun maatschappelijke inzet voldoende werd beantwoord door inbreng van andere actoren in de samenleving, waardoor ze zelf ook hun eigen bijdrage loyaal bleven geven en wellicht nog opschroefden. Wel veranderde hun verhouding tot de overheid en tot de samenleving. Een deel van de sociale bijdrage die voorheen rechtstreeks aan anderen werd geleverd ging nu steeds meer via de overheid lopen. De wederkerigheid kon dus niet alleen meer afgemeten worden aan de inzet die andere burgers voor het algemeen belang deden maar ook aan de inzet van de overheid en bedrijven op dat gebied. De fragmentarisering van de economie zal door deze subgroep juist niet positief ontvangen zijn door de nadruk die daarin lag op het vooral behartigen van het eigen belang. Dit kan er zelfs toe hebben bijgedragen dat een aantal mensen uit deze subgroep hun eigen maatschappelijke bijdrage zijn gaan terugschroeven.

Een aantal internationale ontwikkelingen op het vlak van verdergaande samenwerking zal door deze groep juist weer positief ontvangen zijn, maar wel steeds op voorwaarde dat andere landen daar dan ook een voldoende grote bijdrage aan leverden.

De veranderde bevolkingssamenstelling en de wijzigingen in de relatie tussen bevolking en fysieke omgeving zullen bij deze subgroep tot verwarring hebben geleid. Traditionele sociale samenwerkingsmogelijkheden verdwenen en het was niet altijd direct duidelijk welke nieuwe groepen en mogelijkheden er voor in de plaats kwamen. Ook was het soms lastig om met nieuwe groepen in contact te komen en het was niet altijd duidelijk in hoeverre die nieuwe groepen ook voldoende aan de samenleving bijdroegen. Ook dit kan ertoe geleid hebben dat een deel van de mensen uit deze subgroep mogelijk hun eigen maatschappelijke bijdrage zijn gaan terugschroeven. Bij de relatie met de fysieke omgeving kan het zijn dat er een verschil is ontstaan tussen voorwaardelijke groepsgerichten in de stad en randgemeenten enerzijds en op het platteland anderzijds. In de gegoede buurten in de stad zullen de ontwikkelingen op dit vlak positief zijn ontvangen, maar in de minder gegoede buurten zullen vooral autochtone mensen uit deze groep mogelijk zijn afgehaakt – terwijl allochtone mensen in deze buurten voor een deel juist intensief gingen samenwerken binnen de eigen groep. Buiten de stad kan de grotere rol van steden ertoe geleid hebben dat voorwaardelijke groepsgerichten in de eigen regio sterker zijn gaan samenwerken maar zich voor nationale collectieve acties en doelen minder wilden inspannen. En dat al helemaal daar waar de verschuivingen leiden tot achteruitgang van voorzieningen.

De sterke voorwaardelijke groepsgerichten zijn waarschijnlijk nog wat meer negatief over individualisering, rationalisering en de consumptiemaatschappij. Zo kwamen er gaandeweg

minder mogelijkheden om mensen aan te spreken op ongewenst gedrag door grotere nadruk op rationalisatie en doordat de overheid de uitvoerder werd van sociale controle. En deels zullen ze ook problemen gehad hebben met de veranderende normen. Daarbij zullen ze ook de behoefte hebben gehad aan nieuwe sociale normen voor het in goede banen leiden van gedrag dat veranderde door de komst van nieuwe technische mogelijkheden en apparaten – denk aan ergernis aan mensen in de trein met een koptelefoon met harde muziek of aan mensen die op straat luid pratend gingen telefoneren. Het werd bovendien ook moeilijker bedrijven aan te spreken op hun gedrag, terwijl een aantal bedrijven toch echt een bepalende rol gingen spelen in het maatschappelijk leven. Een deel van mensen uit deze groep zal waarschijnlijk wel weer blij geweest zijn met de mogelijkheden van sociale media om anderen rechtstreeks aan te spreken op hun gedrag.

De economische fragmentarisering zal waarschijnlijk ook negatief zijn ontvangen door deze subgroep, met de nadruk op eigenbelang als nastrevenswaardig doel. Daarbij kunnen ze er ook last van hebben gehad dat er minder mogelijkheden kwamen om eigenbemoeiers te corrigeren. Na pakweg 2000 speelde hier wellicht ook onbehagen over bijvoorbeeld uitkeringsfraudeurs en niet-werkende migranten. Bovendien kan het zijn dat deze subgroep moeite had met een falend overheidsbeleid en een fragmenterend overheidsapparaat – waardoor het lastiger werd om de overheid aan te spreken op bijvoorbeeld de uitvoering van collectieve taken of de manier waarop mensen en bedrijven die zich niet aan de normen hielden werden aangesproken. Over de internationalisering kunnen de sterke voorwaardelijke groepsgerichten eveneens op zich positief zijn geweest maar met aandacht voor een evenredige inzet van andere landen, maar daar bovenop moeite hebben gehad met de gebrekkige mogelijkheden om andere landen aan te spreken. Daarbij kan gespeeld hebben dat deze subgroep ook oog heeft voor internationaal onrecht en ongelijkheid en maar weinig mogelijkheid had om landen die ‘in overtreding waren’ ergens op aan te spreken. Dat kan geleid hebben tot een neiging om zich dan maar vooral terug te trekken in de nationale omgeving en mogelijk zelfs tot cynisme en gelatenheid rond internationale ontwikkelingen.

Net als de voorwaardelijke groepsgerichten kan deze subgroep op het vlak van de veranderende bevolkingssamenstelling een neiging gehad hebben om zich voor te concentreren op de nabije kring van familie, burens en vrienden. Verder zullen ze moeite hebben gehad met onduidelijkheid over de sociale normen. Mogelijk speelde daarbij ook een generatie-effect, waarbij mensen uit deze subgroep vooral teruggrepen op normen uit hun eigen jeugd, dus van bijvoorbeeld twintig of dertig jaar eerder.

Op het vlak van verstedelijking en de verhouding tussen burgers en fysieke omgeving werd de reactie op de ontwikkelingen waarschijnlijk sterk bepaald door waar iemand woonde. Bij autochtonen in deze subgroep in mindere wijken zal de reactie waarschijnlijk negatief geweest zijn omdat ze allochtonen onvoldoende konden aanspreken op afwijkend gedrag en vanwege een afkeer van de overheid die tekort schoot in het aanspreken en corrigeren. En mogelijk zullen ze ook negatief hebben gereageerd op andere autochtonen die hen aanspraken op gemopper over allochtonen. Allochtone sterke voorwaardelijke groepsgerichten in dergelijke buurten zullen in zulke buurten wellicht juist goede mogelijkheden hebben gezien om binnen hun eigen sociale groep anderen aan te spreken op de juiste normen. Autochtone sterke voorwaardelijke groepsgerichten in meer gegoede buurten zullen juist positief gereageerd hebben op de segregatie in buurten en wijken omdat in hun buurten de in hun ogen goede normen en waarden werden nageleefd en waar ze eventuele overtreders konden aanspreken. Mogelijk zullen ze wel negatief hebben gereageerd op ontwikkelingen die ‘hun’ buurt nadelig zou veranderen, bijvoorbeeld door overheidsplannen. En buiten de steden kan het zijn dat mensen in deze subgroep vooral grieven zijn gaan opbouwen ten opzichte van de overheid als die in hun ogen te weinig deed om de ‘normale’ manier van leven in stand te houden.

De altruïsten zullen waarschijnlijk op zich min of meer neutraal hebben gestaan ten opzichte van individualisering en rationalisering en van de opkomst van de consumptiemaatschappij. Wel

zullen ze gaandeweg andere sociale en collectieve doelen zijn gaan kiezen. Er kwam immers minder ruimte voor traditionele doelen naarmate meer burgers het goed kregen en de overheid een aantal sociale voorzieningen opzette en uitbouwde. In plaats daarvan zullen ze zich zijn gaan richten op andere doelen en thema's, zowel in binnen- als in buitenland.

De fragmentarisering van de economie zal door hen waarschijnlijk negatief ontvangen zijn doordat de overheid eigenbelang voorop ging zetten. Tegelijkertijd zullen er juist meer mogelijkheden ontstaan zijn voor hulp aan anderen omdat de overheid op een aantal sociale en collectieve zaken ging bezuinigen en een aantal mensen in economisch lastiger posities terecht kwam.

Altruïsten zullen waarschijnlijk gaandeweg meer mogelijkheden hebben gezien om zich in te zetten rond internationale goede doelen en bijvoorbeeld ook de opvang van vluchtelingen, het verzamelen van hulpgoederen en dergelijke. En voor de altruïsten onder de migranten zullen er goede mogelijkheden zijn ontstaan om elkaar te helpen en om familie en vrienden in het land van herkomst te steunen. Dat heeft waarschijnlijk ook gegolden voor de ontwikkelingen rond veranderende bevolkingssamenstelling en de verschuiving tussen burgers en fysieke omgeving: per saldo meer mogelijkheden om zich voor zwakkere groepen in te zetten. En wellicht hebben ze het positief gewaardeerd dat ze meer en vaker in eigen bubbels gelijkgestemden vonden.

Deze analyse laat allereerst zien dat er eigenlijk onder al deze subgroepen maatschappelijke ontwikkelingen zijn geweest die aanleiding gaven tot onbehagen, negatieve reacties en gevoelens. Daarbij mag worden aangenomen dat die gevoelens van onvrede in de loop van de jaren negentig sterker zijn geworden en na ongeveer 2000 nog verder versterkt zijn. Verder lijken de reacties voor ieder van de subgroepen anders geweest te zijn: niet iedereen had het moeilijk met dezelfde dingen en ook niet om dezelfde redenen.

Daarmee is een andere conclusie dat het bekijken van de wereld van uit het perspectief van ieder van deze subgroepen inderdaad een goed hulpmiddel is om een aantal dingen over sociale onvrede te begrijpen, en om ook de mogelijke achtergronden achter het onbehagen te begrijpen. En het helpt misschien ook om meer begrip voor de ontevreden te krijgen, want vanuit het perspectief van de subgroepen zijn een aantal negatieve reacties best logisch.

Verder vermoed ik dat door de toegenomen specialisatie en fragmentatie in de samenleving een aantal bestaande en nieuwe organisaties, verbanden, instellingen en dergelijke niet meer bestaan uit een goede mix van mensen uit ieder van de vier subgroepen. Dat kan er dan aan bijdragen hebben dat in het openbare debat actoren soms volkomen langs elkaar heen praten, de argumenten van anderen niet kunnen begrijpen omdat die niet in hun eigen denkraam passen en omgekeerd zelf woorden en argumenten gebruiken die weer niet door anderen begrepen worden. Een eigenbemoeder hoeft helemaal niet overtuigd te worden van een klimaatcrisis om een elektrische auto of zonnepanelen te nemen – als zijn of haar bijdrage aan het verminderen van het gebruik van fossiele brandstoffen maar voldoende 'loon naar werken' oplevert. En een voorwaardelijke groepsgerichte zal zijn of haar bijdrage aan verduurzaming weer vooral af laten hangen van de vraag of voldoende anderen ook hun steentje bijdragen. Voor altruïsten is het juist wel belangrijk om ervan overtuigd te zijn dat het verduurzamen een enorm belangrijke maatschappelijke opgave en 'goed doel' is om vervolgens zelf kosten nog moeite te sparen om een bijdrage aan een oplossing te leveren. Als ze zich niet realiseren dat voor andere subgroepen juist heel andere argumenten belangrijk zijn kunnen ze gedrag gaan vertonen dat door andere weer als 'klimaatdrammen' wordt gezien.

Dus daar waar we voor het oplossen van bepaalde problemen een breed gedragen collectieve actie nodig hebben waar een grote meerderheid van burgers iets voor moet doen of juist laten moet er een vorm worden gekozen die tegemoet komt aan de voorwaarden die ieder van de subgroepen stelt om mee te doen. En vervolgens zullen we samenwerkingsvormen moeten gebruiken waarin ieders rol tot zijn recht komt en voldoende erkend en gewaardeerd wordt.

Tot slot kan er ook nog gekeken worden naar de vier aandachtspunten die aan het begin van dit hoofdstuk zijn genoemd en die betrekking hebben op de manier waarop de samenleving als systeem functioneert.

Om te beginnen de *sociale structuur*: daar hebben de laatste vijftig jaar nogal wat veranderingen in plaats gevonden. Een aantal traditionele sociale groepen is minder belangrijk geworden, nieuwe sociale groepen zijn opgekomen en er zijn méér sociale groepen dan voorheen. Ook in economisch opzicht is de structuur veranderd, met een enorme diversificatie in het aantal beroepen en opleidingen, een toename van het aantal bedrijven en het aantal soorten bedrijven, en een verschuiving van landbouw en industrie naar de dienstensector. Er kwamen ook veel meer bedrijven bij, die op zich ook allemaal een aparte actor in economie en samenleving vormen. Ook werden groepen met een buitenlandse herkomst belangrijker en diverser en kwamen er nieuwe groepen qua geaardheid. En last but not least is er een veelheid aan overheidsinstellingen bij gekomen die ook een rol als maatschappelijke actor hebben.

Ook de *interactiemechanismes* tussen mensen en tussen groepen zijn de afgelopen pakweg halve eeuw veranderd. Om te beginnen is een aantal sociale en collectieve activiteiten die voorheen tussen burgers onderling werden verzorgd overgenomen door de overheid. Daarnaast is ook een aantal van die activiteiten overgenomen door bedrijven. Rechtstreekse interacties tussen burgers buiten de directe eigen kring van familie, burens en vrienden werden daarmee relatief minder belangrijk en als ze er waren vaak onpersoonlijker. Tegelijkertijd ontstonden er steeds meer bubbels van gelijkgestemden, waarbinnen de diversiteit qua ideeën en opvattingen minder sterk werd – en misschien ook bepaalde subgroepen gingen ontbreken.

In het verlengde hiervan namen de mogelijkheden af om mensen buiten de eigen directe kring *aan te spreken op gedrag* dat afweek van een bepaalde norm. Deels omdat die contacten minder belangrijk werden en onpersoonlijker, maar ook omdat vooral de overheid en in mindere mate bedrijven die signalerende rol kregen. Een deel van de discussies over aanspreken en corrigeren begon daardoor tussen burgers en vooral overheid te spelen.

Tot slot is er in deze periode ook veel veranderd in de mate waarin dingen *eerlijk en rechtvaardig* of kortweg fair zijn. Gaandeweg nam de ongelijkheid toe, en in meerdere opzichten. Het verschil tussen de kleinste en grootste inkomens en vermogens werd groter, het verschil tussen huiseigenaren en huurders, het verschil in voorzieningen tussen stad en platteland, het verschil tussen gegoede en minder gegoede buurten en wijken en op nog meer vlakken.

Dit betekent dat er een goede kans is dat in de laatste halve eeuw de Nederlandse samenleving anders is gaan functioneren, en als complex sociaal systeem misschien wel minder goed dan voorheen. En dat daar misschien ook wel een oorzaak kan zitten van maatschappelijke onvrede. Laat ik een eerste poging doen om te kijken hoe dat proces verlopen kan zijn. Vanaf pakweg 1850 tot en met de jaren veertig en misschien vijftig van de twintigste eeuw vond er in Nederland een aantal emancipatieprocessen plaats waarbij individuele burgers zich moesten verenigen in collectieve acties om voldoende maatschappelijke macht te ontwikkelen om een betere positie te krijgen. Denk aan de emancipatie van arbeiders die pleitten voor fatsoenlijke beloning en werkomstandigheden en bescherming tegen risico's als ziekte, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid – en politiek stemrecht. Religieuze minderheden als katholieken en de protestantse 'kleine luiden' verenigden zich voor ondermeer vrijheid van onderwijs en het openlijk belijden van hun geloof. Vrouwen verenigden zich om gelijke rechten te krijgen als mannen, toegang tot de arbeidsmarkt, hetzelfde loon voor hetzelfde werk, kiesrecht en juridische burgerrechten – pas in de jaren vijftig werden vrouwen juridisch gezien 'handelingsbekwaam' en hadden ze geen toestemming van hun echtgenoot meer nodig om bijvoorbeeld een bankrekening te openen. Door die collectieve acties konden deze groepen hun positie in de maatschappij verbeteren, waarbij die ook werden vastgelegd en verankerd in overheidswetgeving en juridische regelingen. De noodzaak voor collectieve actie verdween daardoor langzaam maar zeker. Vanaf de jaren zestig vond vervolgens in feite een emancipatie van de individuele burger plaats, waarbij die zich steeds meer losmaakte van de oude collectieve structuren – die steeds minder nodig waren. Daardoor

veranderde het sociale weefsel van de maatschappij en kreeg burger steeds vaker te maken met de overheid en met bedrijven, zowel voor wat betreft de voorziening van een aantal voorheen collectieve diensten als voor wat betreft het regelen van de sociale interacties en het signaleren van ongewenst gedrag en het aanspreken daarop en bijsturen en bestraffen daarvan (of het gedogen van de overtredingen).

Dit is deels een onbewust en ongestuurd proces geweest, waardoor er veel onduidelijkheid en discussie is over wat nou op een bepaald terrein de rol is van de overheid, van bedrijven en van individuele burgers – en eventueel van ngo's (niet-gouvernementele organisaties) die als actor in de samenleving optreden zoals de ANWB, de KNVB, Natuurmonumenten en dergelijke. Politieke discussies over bijvoorbeeld de verhouding tussen overheid en markt horen hierbij. Maar over een aantal andere dingen is eigenlijk veel minder discussie maar wel veel onduidelijkheid, waaronder de rol van individuele burgers en ngo's. 'Traditionele ngo's' als zuilenorganisaties maar ook vakbonden, omroepverenigingen en dergelijke zijn gaandeweg minder belangrijk geworden: het traditionele 'maatschappelijke middenveld' werd daardoor uitgehold.

De burger is daarbij steeds meer in een passieve maatschappelijke rol terechtgekomen, van consument, gebruiker en 'cliënt', die de voorziening van een aantal diensten en de uitvoering van een aantal sociale rollen heeft uitbesteed aan overheidsinstanties, bedrijven en ngo's. Maar ook wel verwachtingen heeft over wat die dan moeten leveren. Omgekeerd is er bij een aantal overheidsinstanties al lang een bepaald wantrouwen richting individuele burgers en dat werd in deze periode alleen maar versterkt.

Tegen deze achtergrond zijn traditionele scheidslijnen en stembepalende factoren minder belangrijk geworden, zoals opleiding, geloof, sociaal-economische positie en dergelijke. De verwachtingen van mensen over de maatschappij als sociaal systeem zouden juist belangrijker kunnen zijn geworden – en daar passen de onderscheiden subgroepen bij.

Deze fundamentele veranderingen draaien daarbij vooral om interacties binnen en vanuit de samenleving als complex systeem. Allereerst om de manier waarop de interacties tussen de actoren binnen die samenleving zijn georganiseerd en daarnaast de interactie tussen onze samenleving en enerzijds de menselijke internationale omgeving en anderzijds de niet-menselijke omgeving. Kort gezegd: veel van de huidige onduidelijkheid draait om de organisatie van de interacties tussen burgers, bestuur, bedrijven en buitenland en veel minder om het gedrag van de afzonderlijke actoren. Het model met de subgroepen laat zien dat actoren hun gedrag waar nodig zullen aanpassen aan de manier waarop de interacties geregeld zijn. En als we die interacties op een goede manier organiseren draagt ieders zelf gekozen gedrag vervolgens bij aan een goed functioneren van de samenleving.

Dit is denk ik ook te zien aan de aard van veel huidige maatschappelijke discussies, waarbij vragen over welke actoren welke rol moeten hebben en hoe de interactie geregeld is. Om een paar voorbeelden te noemen: In de jaren negentig hebben zorgverzekeraars een belangrijke sturende rol gekregen binnen de gezondheidszorg, waarmee particuliere bedrijven een rol hebben in een belangrijke maatschappelijke voorziening. Maar nu er mede door hun opereren regelmatig tekorten ontstaan aan medicijnen ontstaan er weer vragen wie op dat gebied nu welke rol heeft of zou moeten hebben om gezondheidszorg als collectieve actie goed te laten verlopen. Een ander voorbeeld is de discussie in een aantal gemeentes over afvalscheiding en plasticinzameling nu afvalverwerkende bedrijven ook aan 'nascheiding' kunnen doen en plastic ook uit ongescheiden afval kunnen verwijderen. Een deel van de burgers wil dit echter zelf blijven doen ('bronscheiding'), zodat in onder andere de gemeente Den Haag besloten is toch een aantal PMD-inleverpunten in stand te houden – zelfs als dat de gemeente extra geld kost en per saldo geen extra plasticscheiding oplevert. Nog een voorbeeld is de discussie rond het afhandelen van de Toeslagenaffaire en de rol daarbij van de particuliere stichting Gelijkwaardig Herstel (met prinses Laurentien). In hoeverre is het repareren van de schade van gedupeerde ouders en kinderen een overheidstaak, en kan de overheid die daadwerkelijk helemaal zelf uitvoeren?

De subgroepen en maatschappelijke issues

In de voorgaande paragrafen hebben we een zestal grote ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving bekeken vanuit het perspectief van de subgroepen die naar voren kwamen uit de experimenten van de gedragseconomen en de speltheoretici. Dat bleek een beter begrip op te leveren over het groeiende maatschappelijke ongenoegen dat kan worden afgeleid van de opkomst van de zwevende kiezer. Een tweede manier om de bruikbaarheid van deze aanpak uit te proberen is om vanuit het perspectief van deze subgroepen te kijken naar een aantal onderwerpen waarover de laatste decennia veel maatschappelijke ophef is geweest. Denk aan de vaak verhitte en zelfs emotionele discussies over Zwarte Piet, hoofddoekjes in het openbaar, woke, #metoo, vegetarisch eten, elektrische auto's, vliedschaamte en vluchtelingen. Volgens mij kan dit perspectief ook op dat gebied leiden tot een beter begrip. Als voorbeeld probeer ik dit hieronder te laten zien door vanuit de invalshoeken van de subgroepen te kijken naar de discussie rond Zwarte Piet

De discussie rond Zwarte Piet gaat over een 'blackface'-figuur bij een kinderfeest dat diep verankerd is in de Nederlandse cultuur. De bezwaren richten zich niet tegen het feest op zich of de tegen de hoofdfiguur Sinterklaas, en ook niet tegen de figuur Piet op zich, maar tegen zijn voorstelling als een zwarte man met kroeshaar in de rol van knecht. Die figuur wordt door een deel van de Nederlanders ervaren als een racistisch symbool en als een verwijzing naar het slavernijverleden van Nederland en als bewijs van de discriminatie van zwarten die door een aantal mensen nog steeds ervaren wordt. Het verzoek is om Piet een andere kleur en haardracht te geven, waarbij onder andere de 'roetveegpiet' als voorbeeld wordt genoemd: witte mensen met alleen een paar zwarte vegen op hun gezicht als teken dat ze door de schoorstenen komen om cadeautjes voor de kinderen te brengen.

Voor de eigenbemoeyers zou een roetveegpiet op zich niet zoveel uit hoeven te maken, zolang ze zelf maar een feest kunnen vieren met hun kinderen en familie. Een deel van deze mensen is misschien zelfs al overgestapt naar Kerst als belangrijkste feest in december, omdat ze niet zo gevoelig zijn voor sociale normen en tradities. Maar een gedwongen aanpassing kan wel worden ervaren als een inperking van de persoonlijke vrijheid en daarom bij hen tot weerstand leiden.

Voor de voorwaardelijke groepsgerichten is het Sinterklaasfeest waarschijnlijk vooral een collectieve activiteit en als zodanig een vorm van maatschappelijke samenwerking. Op zich zou deze groep dus positief tegenover het feest moeten staan en het liefst willen dat zoveel mogelijk mensen eraan meedoen. Vanuit dat perspectief zouden ze er negatief tegenover moeten staan als anderen het feest ter discussie stellen en er niet aan mee willen doen. Tegelijkertijd zouden ze mogelijk wel positief kunnen staan tegenover beperkte aanpassingen als daardoor de protesterende groep alsnog mee gaat doen. En wellicht heeft deze subgroep er ook bezwaren tegen dat anderen het Sinterklaasfeest verruilen voor Kerst in de Angelsaksische stijl.

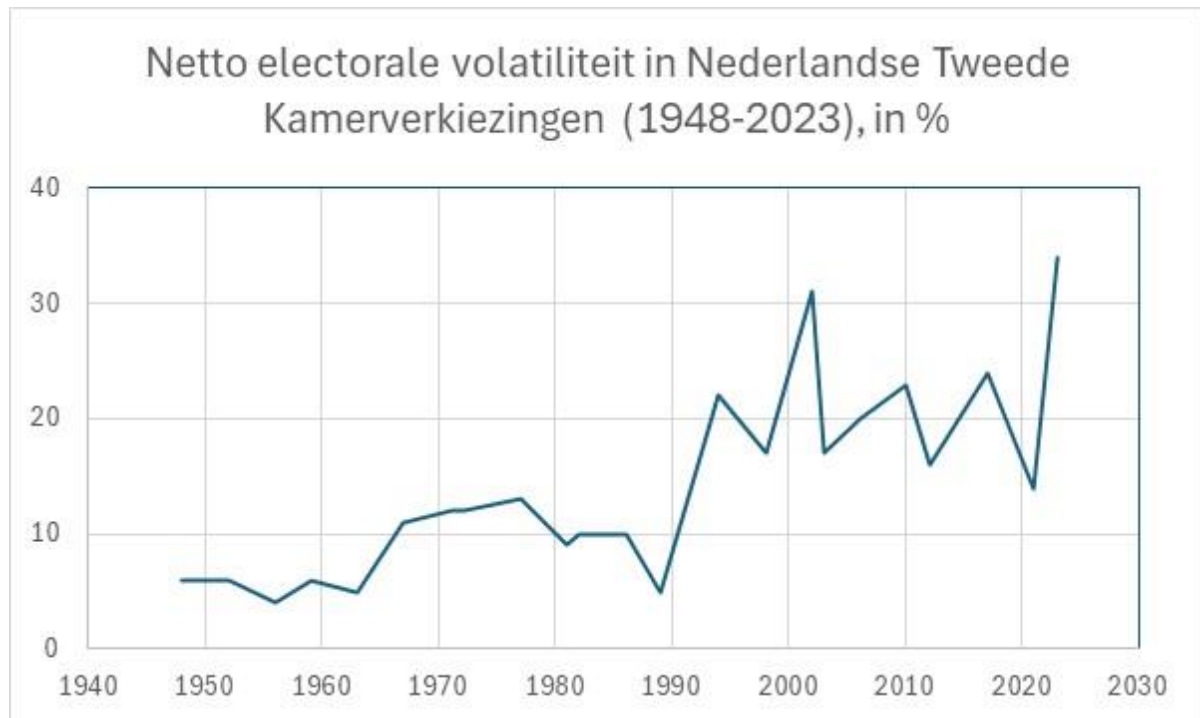
De sterke voorwaardelijke groepsgerichten staan in het algemeen negatief tegenover aantasting van de bestaande sociale normen. En zijn daardoor mogelijk ook erg gevoelig wanneer ze zelf door anderen beschuldigd worden van het overtreden van Nederlandse normen – wat in feite een centraal element is in de slavernijdiscussie: dat Nederland als land en de Nederlanders als volk heel lang hun eigenbelang hebben behartigd ten koste van anderen op een manier die in strijd was met de Nederlandse normen en waarden. En dat Nederlanders daarmee normovertreders waren en nog erger: dat ze door dat te ontkennen in feite hypocriet zijn – iets wat misschien wel het grootste verwijt is dat je een sterke voorwaardelijke samenwerker kan maken. Dat zou kunnen leiden tot ontkennende reacties, het niet willen weten ('cognitieve dissonantie') en erg gepikeerde, emotionele reacties. Daarmee zou voor deze subgroep het aanpassen van de kleur en haardracht van Piet veel verder gaan dan het simpelweg veranderen van een sociale norm – iets dat op zich op veel gebieden regelmatig gebeurt. Deze specifieke aanpassingen zouden juist betekenen dat deze subgroep zou erkennen dat ze hypocriet zijn geweest.

Het bijzondere is wel dat juist deze subgroep óók erg gevoelig is voor maatschappelijk onrecht dat door anderen is aangedaan. Mogelijk sneeuwt dat in deze discussie onder, maar dat zou wel een mogelijkheid kunnen zijn om de standpunten dichterbij elkaar te brengen of zelfs te overbruggen. Naar alle waarschijnlijkheid zullen altruïsten positief staan tegenover de voorgestelde aanpassingen. Er kan immers een groep mee geholpen worden die zich benadeeld voelt zonder dat het op zich ten koste hoeft te gaan van andere groepen. En daarmee wordt het voor die groep ook makkelijker om te integreren in de Nederlandse samenleving.

5. De rol van de subgroepen bij de opkomst van de zwevende kiezer

In dit hoofdstuk wil ik allereerst kijken hoe in Nederland het proces verlopen is waarbij een groeiend deel van de kiezers niet langer steeds op dezelfde partij stemt, maar per keer zijn of haar keuze bepaalt. Daarbij zal ik ook een aantal verklaringen bespreken die uit verschillende onderzoeken naar voren gekomen zijn – waarbij ik dankbaar gebruik maakt van een zeer informatief en gedegen proefschrift “Informed Floating Voters? The Impact of Media on Electoral Volatility” van Sabine Geers uit 2017. Daarna zullen we kijken hoe de onderscheiden subgroepen in dat plaatje passen en een rol gespeeld kunnen hebben bij het toenemende zweven van kiezers. En tot slot van dit hoofdstuk wil ik meer zicht krijgen op de dynamiek tussen kiezers, politieke partijen en media op dit gebied.

Grafiek 1



Bron: Kiesraad. Gebaseerd op Geers en aangevuld. Netto volatiliteit is gemeten als de winst van alle winnende partijen in vergelijking met de uitslagen van de vorige vergelijkbare verkiezingen (Pedersen 1979)

Opkomst van de zwevende kiezer

Laten we allereerst kijken naar een aantal simpele feiten. Een toename van het aantal zwevende kiezers komt onder andere tot uitdrukking in een toenemende wisselvalligheid c.q. ‘volatiliteit’ van de verkiezingsuitslagen. In grafiek 1 is die volatiliteit te zien voor de verkiezingen vanaf 1948. In navolging van Mair en Geers is volatiliteit daarbij gemeten als de winst van alle winnende partijen in de Tweede Kamerverkiezingen in vergelijking met de voorgaande Tweede Kamerverkiezing. Die maatstaf geeft een goed indruk van de verschuivingen tussen partijen. Tot de jaren negentig werd per saldo rond de tien procent van de stemmen uitgebracht op een andere partij dan bij de

voorgaande verkiezingen. Vanaf de jaren negentig nam dit toe naar rond de twintig procent, met na 2000 zelfs twee uitschieters van ruim dertig procent: één op de drie kiezers stemde op een andere partij dan bij de vorige verkiezingen.

De verschuivingen tussen twee opeenvolgende verkiezingen is slechts één maatstaf voor het meten van de volatiliteit en van de mate waarin kiezers zweven. Een tweede maatstaf is de mate waarin kiezers tijdens één verkiezingscampagne kunnen zweven. Dat zweven zelf kan dan weer twee vormen hebben. Om te beginnen kan iemand aan het begin van de verkiezingscampagne nog helemaal geen mening hebben en gaandeweg een keuze maken. In de termen die Geers gebruikt: deze kiezers zweven als het ware een tijd boven meerdere partijen waarna uiteindelijk een keuze 'uitkristalliseert' voor één partij – al is dat soms pas in het stemhokje. Een andere vorm van zweven is dat een kiezer in eerste instantie wel een voorkeur heeft maar gaandeweg de campagne van mening verandert en op een andere partij stemt. Geers noemt dit 'conversie' – een ander woord voor 'beking'. En in beide gevallen kan het overigens ook nog zijn dat een kiezer uiteindelijk 'kiest' om niet te stemmen.

De opkomst van de zwevende kiezer was en is niet iets specifiek Nederlands: in alle westerse democratieën is het te zien, waarbij de specifieke vorm wel kan afhangen van het politieke bestel van een land. Het maakt onder andere verschil of er sprake is van een tweepartijstelsel of een bestel waarin bijvoorbeeld vijf of meer partijen meedoen. Verder kunnen districtenstelsels en hoge kiesdrempels de effecten van volatiliteit afremmen, doordat niet alle wisselvalligheid dan direct wordt doorvertaald in even grote verschuivingen in aantallen zetels in het parlement.

Geers meldt dat in zestien Europese democratieën de 'electorale volatiliteit' in de jaren vijftig gemiddeld zo'n acht procent bedroeg maar daarna groeide naar zo'n twaalf procent eind jaren negentig. Zoals we al in grafiek 1 zagen ligt de volatiliteit in Nederland vanaf de jaren negentig beduidend boven dat Europese gemiddelde. Als één van de redenen voor de relatief hoge volatiliteit in Nederland wordt de open structuur van concurrentie tussen de Nederlandse partijen genoemd: we hebben veel partijen, het is eenvoudig om een nieuwe partij te starten en de kiesdrempel is relatief laag: partijen met ongeveer 0,8% van de stemmen krijgen al een zetel in het parlement. De daadwerkelijke verschuivingen in stemgedrag van individuele kiezers is nog groter: de bovengenoemde cijfers zijn het saldo van kiezers die naar een bepaalde partij toegang en kiezers die er juist van weg gaan.

In de literatuur wordt overigens wel aangegeven dat een deel van de verschuivingen tussen partijen wel tussen ideologisch verwante partijen plaatsvindt en dat de verhoudingen tussen de ideologische blokken al weer wat stabiel is. En die blokken zijn dan onder andere de sociaal-democraten, de liberalen en de christendemocraten.

Achtergronden en verklaringen voor het zweven

Geers noemt een aantal gangbare verklaringen die in de wetenschappelijke literatuur zijn aangedragen om de opkomst van de zwevende kiezer worden genoemd. Een belangrijke factor die genoemd wordt is dat traditionele maatschappelijke scheidslijnen minder belangrijk zijn geworden voor kiezers. Dus scheidslijnen op basis van sociale klasse of geloof. Daarmee werd ook de loyaliteit ten opzichte van de traditionele partijen kleiner. Een tweede factor wordt gevormd door de combinatie van een hoger opleidingsniveau en een groter aantal informatiebronnen om politieke keuzes te maken. Kiezers zouden daardoor per verkiezing bekijken welke partij op dat moment het beste past bij hun voorkeuren. En daarmee zouden ook overwegingen voor de kortere termijn belangrijker zijn geworden in het proces van het bepalen van een keuze, zoals specifieke issues of de keuze van lijsttrekkers. Daarnaast lijken er op het niveau van individuele kiezers ook nog verschillen te zijn in de mate van zweven tussen bijvoorbeeld oudere en jongere kiezers, hoger en lager opgeleiden en dergelijke.

Geers zelf gaat er in haar proefschrift vanuit dat veel kiezers een weloverwogen en rationele keuze bepalen op basis van aangeboden informatie in de media. "Electoral volatiliteit is dus

hoogstwaarschijnlijk een gevolg van een continu proces van kiezersemancipatie, waarbij kiezers campagnenieuws gebruiken als input om tot een weloverwogen, geïnformeerde stemkeuze te komen.”

De rol van de media

In haar eigen onderzoek heeft Geers daarom gekeken hoe de rol van de media in dit proces van meningsvorming en keuzebepaling precies in zijn werk gaat, aan de hand van literatuuronderzoek en op basis van empirisch onderzoek naar soorten mediaberichtgeving en het effect daarvan op kiezers op basis van enquêtes.

Daarbij is het allereerst van belang om te zien hoe mediaberichtgeving in het algemeen kiezers kan beïnvloeden. Volgens de wetenschappelijke literatuur is in West-Europese landen ideologie belangrijker dan identificatie met een specifieke partij zoals in de Verenigde Staten. Daardoor kan ideologie gezien worden als een soort basishouding van een kiezer. Maar in Nederland zijn er vaak meerdere partijen die ideologisch dicht bij elkaar zitten, zodat mediaberichtgeving gedurende een verkiezingscampagne een kiezer dan kan helpen om te bepalen welke ideologisch verwante partij deze keer het beste bij zijn of haar voorkeur past. Voor kiezers die al een ideologische basishouding hebben speelt mediaberichtgeving dus vooral een rol bij het ‘kristallisatieproces’. Dat zal vaak een keuze zijn binnen een bepaald ideologisch blok, maar mocht daar geen enkele partij voldoen aan de wensen van een kiezer dan kan berichtgeving er ook toe leiden dat iemand naar een partij uit een ander overstapt bij wijze van proteststem of zelfs helemaal niet gaat stemmen. In dat laatste geval zal daarmee het percentage stemmen van alle andere partijen iets omhoog gaan. Mijns inziens zou door de individualisering en rationalisering bij een aantal kiezers gaandeweg de link met de ideologische blokken zwakker geworden kunnen zijn, waardoor overstappen tussen blokken of naar protestpartijen belangrijker kan zijn geworden.

Voor kiezers die niet vooraf een bepaalde basisvoorkeur hebben kan mediaberichtgeving vooral helpen om voor het eerst zo’n voorkeur te bepalen en dan ook een specifieke partij te kiezen.

Verder blijkt de manier waarop media over de politiek berichten tijdens een verkiezingscampagne de laatste tientallen jaren te zijn veranderd, waarbij de media ook een centralere rol in de informatievoorziening zijn gaan spelen. In een proces dat ‘mediatisering’ wordt genoemd zijn de media zich gaan concentreren op het brengen van politiek nieuws op een manier die aansluit op de sterke punten van dat specifieke medium. Televisieprogramma’s zullen dus nieuws anders brengen en deels ook ander nieuws brengen dan een gedrukte krant of een online nieuwsplatform. De media zijn onderling immers in een zware concurrentiestrijd gewikkeld om de aandacht van kijkers, luisteraars, lezers en zappers. Daarmee gaat ‘medialogica’ een belangrijkere rol spelen dan de traditionele ‘politieke logica’ in de nieuwsproductie. Daardoor is een deel van de media hun berichtgeving gaan concentreren op bijvoorbeeld de partijleiders en op de tussentijdse polls waarmee het beeld van een spannende race geschetst kan worden waarbij partijen wegllopen bij andere of juist een concurrent inhalen. En uiteraard trekken slecht nieuws, uitglijders en misstappen meer aandacht dan positief nieuws over de partijen. Daarbij is in de berichtgeving de nadruk verschoven van de beschrijving van feiten en inhoudelijke politieke onderwerpen naar het geven van interpretatie, analyses en context.

In het verlengde van deze inzichten uit de wetenschappelijke literatuur heeft Geers onderzoek gedaan naar de inhoud van mediaberichtgeving tijdens een campagne (nieuws over beleidskwesties, beoordeling van partijen en tussentijdse polls), uitgesplitst naar soort medium (bijvoorbeeld televisie, gratis kranten, kranten op abonnementsbasis) en dat gekoppeld aan enquêtes. Daarbij kwam naar voren dat informatie uit nieuwsbronnen inderdaad kan leiden tot wijzigingen in partijvoorkeur. Aarzelende kiezers die nog geen bestaande partijvoorkeur hebben lijken zich vooral te laten leiden door nieuws over beleidskwesties om een stemkeuze te maken (kristallisatie). Hierbij geldt bovendien dat ruime aandacht in de media voor een specifiek issue

meestal leidt tot meer stemmen voor de partij die gezien wordt als de ‘eigenaar’ van de beleidsonderwerp.

Kiezers die al een bestaande voorkeur hebben blijken in een aantal gevallen zich te bekeren (conversie) tot een andere partij op basis van vooral nieuws over beoordelingen van partijen en van informatie over tussentijdse polls. Positieve beoordelingen in de berichtgeving blijken het sterkste effect te hebben op het overstappen naar andere partijen. Informatie over polls is wat minder belangrijk maar treedt ook op. Voor een deel gaat het daarbij over wisselingen binnen eenzelfde ideologisch blok en lijkt ‘strategisch stemmen’ een rol te spelen – waarbij de betreffende kiezers dan ook kijken naar welke coalities gevormd kunnen worden op basis van de polls. Voor een ander deel kan er sprake zijn van een ‘bandwagon-effect’ waarbij kiezers graag op een winnende partij willen stemmen.

Geers concludeert uit haar onderzoek dat het zweven van kiezers in veel gevallen het gevolg is van een proces waarbij veel zwevende kiezers op basis van informatie uit de media een rationele en afgewogen keuze maken.

Bij haar onderzoek kunnen uiteraard enkele kanttekeningen geplaatst worden – zo is het effect van social media tegenwoordig groter dan ten tijde van haar onderzoek en zal een deel van de zwevende kiezers zijn of haar informatie wellicht niet uit de media halen maar van familie of vrienden krijgen. Maar ook dan geldt dat veel zwevende kiezers bewust informatie tot zich nemen of er zelfs actief naar op zoek gaan om een keuze te maken.

Van subgroepen naar zwevende kiezers

Hierboven hebben we gezien dat mensen uit ieder van de vier subgroepen redenen kunnen hebben gehad voor gevoelens van onbehagen en onvrede over een aantal ontwikkelingen in de maatschappij – zelfs bij ontwikkelingen die door veel anderen (en misschien zelfs door henzelf) op zich als positief worden ervaren. We hebben ook gezien dat er tussen de subgroepen sprake is van verschillen in waarover, waarom en hoe sterk ze zich ontevreden voelen bij de beschreven ontwikkelingen. We hebben ook gezien dat een deel van het onbehagen draait om onderwerpen die raken aan de politiek: opstellen van wetten en regels, handhaving van normen, uitvoering van overheidstaken, organisatie van collectieve voorzieningen, onduidelijkheid over welke maatschappelijke actoren nou welke rol hebben en in het algemeen de oplossing van een aantal problemen binnen de samenleving. Last but not least kwam naar voren dat het onbehagen uiteindelijk vooral zit op aspecten die te maken hebben met de manier waarop de moderne samenleving functioneert en met de veranderde dynamiek waarmee de verschillende actoren op elkaar inwerken. Die aspecten hangen niet of maar voor deel samen met de programma’s van de traditionele politieke partijen.

Vanuit dit perspectief bezien lijkt het een aannemelijk dat de opkomst van de zwevende kiezers het gevolg is geweest van langzaam gegroeide onvrede bij een deel van de mensen uit ieder van de vier subgroepen eigenbemoeiers, voorwaardelijke groepsgerichten, sterke voorwaardelijke groepsgerichten en altruïsten, die op basis van rationele keuzes tussen verkiezingen in en tijdens campagnes van politieke keuze veranderden en daarbij deels ook op nieuwe partijen zijn gaan stemmen. Daarmee nam de ‘electorale volatiliteit’ toe en bleef – zeker na 2000 – hoog. Dat laatste wijst erop dat veel zwevende kiezers ook nog niet een stabiele nieuwe politieke thuisbasis hebben gevonden, en dat ‘zoekende kiezers’ misschien nog wel een betere term is. En dat wijst er weer op dat zowel de bestaande als de nieuwe partijen er nog niet in geslaagd zijn programma’s te ontwikkelen die echt aansluiten op de wensen van de verschillende richtingen onder de zoekende kiezers. Mijn eigen indruk daarbij is dat een deel van de programma’s van partijen maar ook een deel van de issues die het nieuws bepalen eerder draaien om symptomen van dieperliggende maatschappelijke problemen dan om die problemen zelf. En dan is het ook niet gek dat kiezers al zoekend blijven zweven en dat steeds meer van de stemmen naar de flanken gaan waar in ieder geval partijen opduiken die nieuwe oplossingen suggereren.

De interactie tussen subgroepen, zwevende kiezers en politieke partijen

De politieke versplintering en polarisering kunnen deels te maken hebben met een minder evenwichtige samenstelling van partijen in termen van de vier subgroepen.

De nieuwe politieke partijen focussen vaak op een beperkt aantal thema's (migranten, rechten van dieren en de natuur) of het behartigen van belangen van specifieke groepen (boeren, mensen met een migratieachtergrond). Voor een volledig programma moeten ze vaak gebruik maken van een 'donorideologie' waarbij ze voortbouwen op standpunten uit andere, meer traditionele partijen. Daarom heeft iedere partij wel een aantal punten waar een willekeurige kiezer het mee eens kan zijn. Maar datgene waarin ze zich onderscheiden zijn vaak maar één of twee issues, waarmee ze vaak maar één of twee subgroepen bedienen en waardoor in de politieke discussies vooral argumenten gebruikt worden die het meest passen bij de manier van denken en voelen van die subgroepen – en die soms voor mensen van andere subgroepen onbegrijpelijk zijn.

Een punt is hier ook dat naast rationele en neutrale argumenten bij alle subgroepen emoties een rol kunnen spelen, maar dan vaak om andere redenen en over andere dingen. In discussies ontstaan daardoor situaties waarbij de één met emoties reageert op rationele argumenten van een ander en andersom, zonder dat mensen nader tot elkaar komen.

Eigenbemoeiers kunnen emotioneel worden wanneer anderen zich te veel met hen bemoeien en wanneer ze vinden dat anderen meer loon naar werken krijgen dan zijzelf. Voorwaardelijke groepsgerichten kunnen emotioneel worden als ze vinden dat anderen veel minder aan de maatschappij bijdragen dan zij. Sterke voorwaardelijke groepsgerichten worden juist vooral boos als anderen zich niet aan de regels houden of nog erger: ervan profiteren dat anderen zich wel aan de regels houden die ze zelf negeren. En ze kunnen frustratie voelen als zijzelf de overtreders niet kunnen of mogen aanspreken en als de toezichthouder of handhaver dat ook niet of in hun ogen te weinig doet – of wanneer ze de straffen te laag vinden. Altruïsten kunnen emotioneel reageren wanneer anderen zich absoluut niet druk maken over onrecht of maatschappelijke problemen die zij enorm belangrijk vinden en waarvoor ze zelf veel doen en laten om die op te lossen.

Om een concreet voorbeeld te geven kunnen we het eerder genoemde voorbeeld over verduurzaming er nog eens bijhalen. Altruïsten kunnen zich enorm druk maken over de klimaatverandering, het effect daarvan op de natuur en op mensen in de derde wereld en over de verslechterde toekomstperspectieven voor komende generaties. Ze kunnen dat aan de ene kant uitgebreid rationeel uiteenzetten maar worden er aan de andere kant ook erg emotioneel bij – bijvoorbeeld angstig of boos. Het is goed te beseffen dat emoties mensen aanzetten tot een 'actietendens' volgens oude en diep ingesleten evolutionaire overlevingsmechanismes. Ze 'moeten er als het ware uit' om te zorgen dat er iets gebeurt – bij een mens zelf of in de situatie waarin iemand zich bevindt. Woede leidt bijvoorbeeld tot het laten zien dat je het ergens niet mee eens bent en dat er rekening met jou gehouden moet worden, terwijl apathie ertoe leidt dat je zelf je energie spaart – vaak in een situatie waarin je nog maar heel weinig energie hebt.

De emoties bij mensen die wat het klimaat betreft altruïsten zijn zullen hen daarmee ook ertoe aanzetten om bijvoorbeeld niet meer op vliegvakantie te gaan, om afval te gaan scheiden, zonnepanelen te nemen, elektrisch te gaan rijden, geen vlees meer te eten enzovoorts.

Een deel van de eigenbemoeiers neemt ook zonnepanelen en een elektrische auto, maar dan vooral omdat ze daar voordeel bij hebben – al dan niet via subsidies, salderingsregelingen, belastingvoordeel of gewoon door lagere energiekosten. Maar dat moet wel een keuze zijn die ze zelf maken en om hun eigen redenen, niet omdat het milieu gevaar loopt. Zij worden juist emotioneel als andere hen proberen te overtuigen of zelfs te dwingen om hun gedrag aan te passen zonder dat ze daar voordeel bij hebben maar uit naam van één of ander collectief doel. Dat bepalen ze zelf wel. Wordt hieraan niet voldaan, dan zullen ze niet meewerken of hun medewerking terugschroeven.

Voorwaardelijke groepsgerichten willen best meedoen met verduurzamingsmaatregelen, zelfs als dat betekent dat hun leven er wat minder mooi van wordt. Maar dan moeten er wel voldoende anderen ook meedoen, niet alleen andere burgers maar ook de overheid, bedrijven en andere

landen. Als er ook maar één groep maatschappelijke spelers is die niet meedoet of de kantjes er vanaf loopt kunnen voorwaardelijke groepsgerichten zelf ook al stappen terug doen bij verduurzaming – zelfs in gevallen waarin ze op zich overtuigd zijn van de ernst van de klimaatverandering. Zij worden vooral emotioneel als ze het gevoel krijgen dat zij wel moeite doen en anderen niet – en al helemaal als die anderen wel profiteren van wat de voorwaardelijke groepsgerichten doen (of juist laten).

Ook de sterke voorwaardelijke groepsgerichten zullen in het algemeen best mee willen doen met verduurzamen en daarvoor ook het nodige willen inleveren. Maar dan alleen als er gecontroleerd wordt of iederéén wel een voldoende bijdrage levert en de eventuele overtreders of profiteurs daarop worden aangesproken en zo nodig gestraft. Gebeurt dat niet, dan worden ze emotioneel over het onrecht dat daardoor wordt aangedaan aan henzelf of aan anderen. En in dat geval kunnen ook zij hun bijdrage aan de collectieve actie stoppen of verkleinen.

Kortom: iedere subgroep is bereid aan een collectieve actie mee te doen als is voldaan aan de voorwaarden die voor die specifieke groep belangrijk zijn. Als voor minstens één van de subgroepen niet aan de voorwaarden wordt voldaan, kan er een mechanisme ontstaan waardoor uiteindelijk niemand meer meedoet – zelfs als de meerderheid van de mensen overtuigd is van het belang van de zaak... En in zo'n proces waarin de samenleving uiteenvalt in subgroepen zal de onderlinge communicatie en interactie steeds slechter worden omdat geen enkele subgroep de taal van de ander spreekt, langs elkaar heen wordt gepraat en standpunten steeds extremer en emotioneler worden.

De traditionele politieke partijen hebben nog onvoldoende de vertaalslag kunnen maken van antwoorden geven op de traditionele politieke vragen naar de nieuwe vragen. En de nieuwe partijen hebben kennelijk ook nog onvoldoende een oplossing voor de onderliggende fundamentele problemen – grote winst bij een verkiezing wordt regelmatig gevolgd door een groot verlies bij de volgende verkiezing, wat erop wijst dat zo'n partij toch ook niet bracht wat kiezers ervan verwachtten. Hopelijk kan het perspectief uit dit essay handvaten bieden om in ieder geval de juiste vragen te gaan stellen.

Tabel 1

Aantal politieke partijen Tweede Kamer verkiezingen			
	Deelname	Met zetels	
2023	26	15	
2021	37	17	
2017	28	13	
2012	21	11	
2010	18	10	
2006	24	10	
2003	19	9	
2002	16	10	

Bron: Kiesraad

Er zijn gaandeweg ook steeds meer politieke partijen bijgekomen die aan de verkiezingen meedoen. Tabel 1 laat zien dat sinds 2002 het aantal partijen op het stembiljet voor de Tweede Kamer is gestegen van 16 naar rond de 30, pakweg een verdubbeling. En het aantal partijen dat daadwerkelijk met minimaal één zetel in de Kamer terechtkwam steeg van 10 naar 17 in 2021 en 15 in 2023. Meer partijen dan voorheen leidt ook tot een steviger concurrentiestrijd tussen partijen, met een grote inspanning om aandacht in de media te krijgen en zich daarbij te kunnen onderscheiden van andere partijen – bijvoorbeeld door zich een specifiek en uniek thema toe te eigenen, door polariserend te discussiëren en door niet te schromen emoties aan te wakkeren.

En daarmee raakt zowel bij de politieke partijen als in het nieuws rondom verkiezingen de blik op de langere termijnontwikkeling en het grotere geheel in de samenleving op de achtergrond. Om niet onder te sneeuwen moet snel gescoord worden op het meest onderscheidende onderwerp van de partijen.

De toegenomen concurrentiestrijd tussen steeds meer partijen maakt de rol van de media bij het bepalen van een keuze daarmee extra belangrijk. En vanuit het perspectief van de complexiteitstheorie ontstaat er dan een risico op een zichzelf versterkend effect waarbij de volatiliteit steeds groter wordt. Daarin zou dan het door Geers gesignaleerde effect een centrale rol spelen dat nieuws over welke partijen het goed doen en over de tussentijdse verkiezingspolls belangrijk zijn voor het bepalen van een keuze en ook voor het switchen tussen partijen. Voor partijen is het dan extra belangrijk om op de één of andere manier in de polls te gaan stijgen en dat kan door zich te profileren op één specifiek onderwerp waar ze als eigenaar van worden gezien en te proberen dat tot hot item in het nieuws te maken – bijvoorbeeld door daar polariserende uitspraken over te doen of emoties (liefst woede) over op te roepen. Dat is voor media aantrekkelijk om over te berichten, waarna kiezers die zich door dat onderwerp aangesproken voelen zullen stemmen voor de partij die eigenaar is van dat onderwerp. Dat betekent ook dat het voor partijen minder zinvol is om over een bepaald thema met een andere partij daadwerkelijk in debat te gaan, want daarmee is het risico groot dat de andere partij eigenaar wordt van het thema. Het is beter om een eigen thema te claimen, want dan weer leidt tot campagnes waarin niet zozeer standpunten worden uitgewisseld maar iedere partij een eigen thema probeert te verkopen aan de kiezer.

En als politieke partijen in deze dynamiek de keuze voor ‘hun’ thema weer af laten hangen van verkiezingspolls en andere onderzoeken onder kiezers gaan ze zelf in feite ook zweven en ontstaat een zeer onstabiele situatie – die nog verergerd kan worden als er méér politieke partijen mee gaan doen die ieder één eigen thema hebben.

6. Hoe zou dit verder kunnen gaan?

Het zou al met al kunnen dat we in Nederland in een situatie beland zijn waarin zichzelf versterkende mechanismes tussen kiezers, politieke partijen en de media de ‘electorale volatiliteit’ verder vergroten, als in een soort op hol geslagen proces. Uit de complexiteitstheorie is bekend dat complexe systemen – waar dit een voorbeeld van is – naarmate ze verder uit evenwicht worden gebracht zich steeds volatieler gaan gedragen en dat dat er uiteindelijk toe kan leiden dat zo’n systeem voorbij een omslagpunt komt waarna het anders gaat functioneren. In de politiek kan dat betekenen dat er één partij ineens een dusdanige sterke positie of zelfs meerderheid krijgt dat het de politieke en maatschappelijke spelregels kan gaan veranderen – en daarmee de werking van het complexe systeem aanpast en oppositiepartijen en de burgers stap voor stap beperkt in hun mogelijkheden weerstand te bieden. De afgelopen jaren hebben we dergelijke processen gezien in bijvoorbeeld Turkije, Hongarije en Polen. Of zoiets op afzienbare termijn in Nederland ook zou kunnen gebeuren zou ik niet weten, maar het is niet meer zo ondenkbaar als vijftien of twintig jaar geleden.

Voor partijen en burgers die zo’n omslag zouden willen voorkomen levert het hierboven ontwikkelde perspectief een aantal aanknopingspunten voor concrete acties. Bovendien wijst dat perspectief erop dat beperkte aanpassingen in de maatschappelijke structuur en in de interactiemechanismen tussen actoren al aanzienlijke veranderingen in het gedrag teweeg kunnen brengen en dat daarbij bovendien ook zichzelf versterkende effecten de andere kant kunnen optreden. In dat geval zou een vermindering van de polarisatie en maatschappelijke gespletenheid sneller kunnen gaan dan we denken.

Daarvoor zou gebruik gemaakt kunnen worden van de inzichten van het bovengenoemde perspectief als basis voor wederzijds begrip en voor waardering van de standpunten van alle vier de subgroepen. Zelf heb ik me bij het schrijven gerealiseerd dat ik afhankelijk van de situatie bij

gezamenlijke activiteiten in de loop van mijn leven minstens één keer tot ieder van deze subgroepen heb behoord, en ik vermoed dat meerdere lezers datzelfde hebben. Daarmee is het perspectief met deze vier groepen wellicht ook geschikt om als verbindend element te fungeren tussen en binnen partijen. Sowieso geldt dat binnen iedere sociale groep èn voor de maatschappij als geheel dat voor een goed draaiend geheel samenwerking van alle vier de deze subgroepen nodig is.

De politieke partijen die dat zouden willen kunnen zorgen dat ze intern diverser worden en voldoende mensen uit alle vier de subgroepen betrekken bij het opstellen van partijprogramma's, het bepalen van de maatschappelijke problemen waar ze zich op willen richten en het uitwerken van oplossingen daarvoor. Daarmee kunnen ze zorgen dat oplossingen en plannen zodanig uitgewerkt worden dat ze voldoen aan alle voorwaarden die mensen uit de verschillende subgroepen nodig hebben om mee te willen doen aan collectieve acties. Om ze nog eens op een rijtje te zetten: een goed voorstel leidt niet alleen tot een haalbare oplossing van een probleem, maar er moet ook sprake zijn van 'loon naar werken', burgers moeten voldoende vrijheid hebben om zelf te bepalen hoe ze zich inzetten voor een collectieve actie, er moeten voldoende inzet zijn van andere burgers, bedrijven, het bestuur en in een aantal gevallen ook vanuit het buitenland, actoren die zich niet aan de afspraken houden of proberen te profiteren van het goede gedrag van anderen moeten worden aangesproken en zo nodig bestraft, baten en lasten van de collectieve actie moeten eerlijk en rechtvaardig worden verdeeld en uiteraard moet het om een zinvol gezamenlijk doel gaan.

Belangrijk is in dat geval ook om te kijken waar gemeenschappelijke belangen zitten die iedereen raken en waar iedereen voordeel van heeft als we daar door gezamenlijke actie iets kunnen bereiken. Dat kan de nationale veiligheid zijn en het afweren van bedreigingen vanuit autocratische staten, het voorkómen van klimaatverandering of in ieder geval het beperken van de schadelijke effecten ervan of zorgen dat we als klein land niet klem komen te zitten in spanningen tussen grote geopolitieke blokken. Meer positief geformuleerde opties zijn het realiseren van een rechtvaardige arbeidsmarkt waarin mensen loon naar werken krijgen en voldoende zekerheid hebben, zorgen voor goede gezondheid en gezondheidszorg voor iedereen en zorgen voor betaalbare woonruimte.

Het is goed te beseffen dat samenwerken en het opzetten en uitvoeren van 'collectieve acties' lastig kan zijn. Er is vaak sprake van een soort 'paradox van samenwerking': iedereen moet een beetje vrijheid opgeven om in het geheel samen te kunnen werken maar het resultaat van de samenwerking is dat iedereen vervolgens kan profiteren van iets dat niemand in zijn of haar eentje had kunnen realiseren. Dus: minder Ik geeft meer Wij waardoor meer Ik mogelijk is. Maar daarbij worden we wel afhankelijker van elkaar en moeten we meer rekening houden met anderen en dat voelt soms minder prettig. Bovendien is er steeds onzekerheid of de samenwerking wel eerlijk verloopt: profiteren anderen verhoudingsgewijs meer of lopen sommigen er de kantjes vanaf. Daarmee liggen emotionele reacties voortdurend op de loer. Belangrijk daarbij is te beseffen dat de potentiële emotionele pijnpunten bij ieder van de subgroepen op een ander moment in een samenwerking liggen en ook getriggerd worden door andere signalen. Dat betekent dat bij beginnende conflicten in een groep een deel van de anderen zal reageren door rationele argumenten tegenover de emoties te zetten – wat meestal niet werkt. Anderen zullen zelf weer vanuit een andere emotie reageren zodat een escalerend conflict kan ontstaan. Dit kunnen een soort groeipijnen zijn in een samenwerking, maar ook leiden tot het einde ervan. Om het samenwerkingsverband bijeen te houden is wederzijdse empathie nodig, en vaak ook minstens één iemand die zelf de rust bewaart en zo'n helings- of herstelproces in goede banen kan leiden.

Voor het uitwerken van een wervend toekomstbeeld zou dan vooral ook gebruik gemaakt moeten worden van de inzichten uit de complexiteitstheorie om complexe problemen vanuit de

samenhang tussen de losse onderdelen te benaderen. Dat biedt ook de mogelijkheid om de nadruk meer te leggen op de langere termijn en een toekomstperspectief te schetsen dat duidelijkheid biedt en waar individuele actoren hun eigen gedrag op kunnen afstemmen. En als dat toekomstperspectief ook nog eens toewerkt naar een positieve situatie, dan zijn mensen vaak best bereid om op weg daarheen moeite te doen – als dat maar een collectieve actie is waaraan alle actoren uit het rijtje burgers, bestuur, bedrijven en buitenland op een eerlijke en rechtvaardige manier aan meedoen en waarbij de kosten en baten evenredig zijn verdeeld.

Dan kunnen politieke partijen wellicht ook meer dan nu een stabiele thuisbasis bieden voor zoekende kiezers en wordt wellicht ook de behoefte bij partijen kleiner om zich voortdurend te profileren op deelonderwerpen.

Zoals gezegd is het hierbij ook belangrijk dat er meer duidelijkheid komt over welke dingen we verwachten van welke maatschappelijke actoren (burgers, bestuur, bedrijven en buitenland) en over de manier waarop de verschillende actoren met elkaar omgaan. Als de samenleving een complex systeem is zal de ontwikkeling van het grotere geheel voortkomen uit de interacties tussen alle losse onderdelen en dus niet volledig kunnen worden bepaald, ‘aangestuurd’ of gedirigeerd door bijvoorbeeld de overheid. De overheid kan niet alles zelf en zou dat ook niet moeten willen. Zoals hierboven bij de beschrijving van de opkomst van individualisering en van de consumptiemaatschappij naar voren kwam is veel van wat wij zien als vooruitgang ontwikkeld door commerciële bedrijven – en die innovatie zouden de meesten van ons liever niet kwijtraken. Maar niet alles wat het bedrijfsleven doet is persé maatschappelijk gewenst, en dan is regulering vanuit de overheid een optie. Omgekeerd hebben we ook voorbeelden gezien waarbij uitvoering van maatschappelijke taken door de overheid is uitbesteed aan bedrijven. Gezien het onbehagen in de samenleving over een aantal ontwikkelingen lijkt de tijd rijp om opnieuw een afweging te maken van wat de rol zou moeten zijn van burgers, bestuur, bedrijven en buitenland.

Daarbij kan ook worden gekeken naar de interactienetwerken tussen actoren en naar de structuur van die netwerken. Die structuur is erg belangrijk bij de doorwerking van veranderingen, bijvoorbeeld doordat bepaalde knooppunten in een netwerk als ‘hub’ kunnen fungeren en doordat er soms zichzelf versterkende mechanismes optreden die leiden tot een sneeuwbaaleffect c.q. netwerkeffect. Zulke effecten spelen een belangrijke rol bij de verspreiding van gedrag, informatie, modes, ‘memes’ en dergelijke – waarbij dingen soms ook ‘viral’ kunnen gaan en in korte tijd veel mensen bereiken en in actie laten komen. Dergelijke mechanismes kunnen soms ook toe leiden dat gewenste veranderingen heel snel door grote groepen in de samenleving worden geaccepteerd.

Dergelijke analyses bieden bovendien een basis om een maatschappelijk antwoord te vinden op de vraag wat we nu verwachten van social media. In welke opzichten zijn ze goed en in welke opzichten kunnen ze een schadelijke invloed hebben op de werking van de maatschappij en zouden regels kunnen helpen om de nadelen te verminderen?

Voor wie de polarisatie wil verminderen is het gezien het bovenstaande ook belangrijk te zorgen dat in de berichtgeving door de media en de social media in verkiezingstijd de aandacht minder wordt gelegd op de prestaties van partijen en op de tussentijdse polls, om het zichzelf versterkende effect te verkleinen. Burgers kunnen daar overigens ook zelf een rol in spelen, door bewust op een andere – bredere? – manier op zoek zouden kunnen gaan naar informatie. En daarbij misschien ook wel te kijken de mate waarin partijstandpunten aansluiten op de hierboven genoemde voorwaarden en aansluiten op hun eigen ‘subgroep-voorkeur’.

Tot slot zou bij zo’n poging tot stabilisatie bij het bedenken van oplossingen op de maatschappelijke problemen geredeneerd kunnen worden vanuit de geschetste maatschappelijke trends en van hun onderlinge samenhang. Door die samenhang als uitgangspunt te nemen kan de complexiteit hanteerbaar gemaakt worden en als het meezit

worden gebruikt om via netwerkeffecten relatief snel veranderingen in een gewenste richting te realiseren.

Hierboven hebben we ook geconstateerd dat achter de geschetste trends ‘groei’ als drijvende kracht zit – en kracht die zelf weer voortkomt uit complexe systemen en die moeilijk is tegen te houden. Maar die groei kan mogelijk wel worden omgebogen naar een ander soort groei. De afgelopen decennia was het vooral een groei die in fysieke zin kwantitatief was: meer mensen, spullen, energieverbruik, vervuiling en dergelijke. Zou het mogelijk zijn een meer kwalitatieve groei centraal te stellen, met verdichting, verdieping, verbreding, verbinding en met verrijking in de zin van een rijker leven?

7. Samenvatting en conclusies

Hierboven heb ik geprobeerd een aantal nieuwe wetenschappelijke inzichten te vertalen naar een nieuwe historisch perspectief op de opkomst van de zwevende kiezer in de afgelopen vijftig jaar. Veel van wat ik daarover hierboven heb geschreven bestaat op dit moment uit veronderstellingen. Er is nader onderzoek nodig om dingen te toetsen en verder uit te werken. Concrete opties daarvoor zijn bijvoorbeeld interviews en enquêtes om te zien of de onderscheiden subgroepen daadwerkelijk de ingeschatte reacties hebben op allerlei ontwikkelingen, historische case studies om te zien of bijvoorbeeld in politieke discussies argumenten van de subgroepen een rol gespeeld hebben, netwerkanalyse om interacties te onderzoeken en het maken van ‘agent based models’ om verschillende soorten gedrag en interactiemechanismen te kunnen simuleren.

Maar voor dit moment is het vooral de vraag of dit nieuwe perspectief helpt om beter te begrijpen wat er achter de opkomst van de zwevende kiezer zit – en om wie meer politieke en maatschappelijke stabiliteit wil handvaten te bieden om iets te doen tegen de polarisering en fragmentarisering. Zelf denk ik dat het bovenstaande voldoende inzichten biedt om deze vraag met ‘ja’ te beantwoorden. Om goed te weten waar ik dan ja tegen zeg, zal ik hieronder de hoofdlijnen van het nieuwe perspectief, de frisse blik op de zwevende kiezer samenvatten.

Om de maatschappelijke polarisering en de opkomst van de zwevende kiezer beter te begrijpen is een nieuw historisch perspectief nodig. Twee relatief nieuwe bouwstenen uit de wetenschap kunnen daarbij helpen: de complexiteitstheorie en de gedragseconomie.

Centraal in de complexiteitstheorie staan zogeheten ‘complexe systemen’, zoals de samenleving en de economie. Die bestaan uit meerdere onderdelen die ieder hun eigen gedrag vertonen waarmee ze met elkaar interacties hebben. Een belangrijk principe daarbij is allereerst ‘*meer is anders*’. Naarmate er meer van iets komt (bijvoorbeeld auto’s op een snelweg) gaat er gaandeweg iets veranderen. Daardoor gaat na enige tijd ook gelden dat *1 + 1 is niet gelijk aan 2*. Steeds een extra auto erbij op de snelweg heeft een tijdlang geen effect op het verkeer als geheel, maar langzaam aan zal ieders bewegingsruimte worden beperkt en kan het verkeer volledig tot stilstand komen. Het derde principe is daarmee *het verschil tussen de bomen en het bos*. Het bos heeft zijn eigen eigenschappen, die voortkomen uit de *samenhang tussen de onderdelen* en daarom ook wel ‘emergente eigenschappen’ worden genoemd. Eén stilstaande auto is geen file; een file is een kenmerk van het verkeer als geheel. Een vierde principe is dat er *zichzelf versterkende effecten* kunnen optreden die leiden tot *omslagpunten* waarna de werking van een systeem fundamenteel verandert.

De gedragseconomie onderzoekt onder andere hoe economische partijen wel of niet tot samenwerkingen komen, waarbij gebruik wordt gemaakt van inzichten van de speltheorie (bekend van onder andere het Prisoner’s dilemma’). Hieruit is een model naar voren gekomen waarin binnen sociale groepen vier subgroepen worden onderscheiden die samen cruciaal zijn voor een goede samenwerking – maar die ieder anders in elkaar zitten en die onderling op elkaar reageren en inwerken. Een eerste subgroep bestaat uit de *altruïsten*: de mensen die in een bepaalde groep altijd iets voor anderen of het grotere geheel willen doen, zelfs als ze zelf geen aandeel van het resultaat van de collectieve actie krijgen. Een tweede subgroep zijn de *eigenbemoeiers*, die zich vooral met hun eigen zaken willen bemoeien en liever niet hebben dat anderen zich bemoeien met

wat zij doen en de manier waarop ze dat doen. Ze willen best samenwerken, maar kijken daarbij wel of ze voldoende ‘loon naar werken’ krijgen en zijn er alert op dat anderen niet voor dezelfde inzet veel meer terugkrijgen dan zijzelf. Een derde groep zijn de ‘voorwaardelijke groepsgerichten’, die in principe open staan voor ruimhartige samenwerking, maar alleen als de ander ook hun steentje bijdragen. Als dat niet zo is, zullen ze hun eigen bijdrage aan de groep ook terugschroeven. Een vierde subgroep zijn de ‘sterke voorwaardelijke groepsgerichten’: mensen die niet alleen positief gedrag van anderen belonen door hun eigen steentje bij te dragen maar ook willen dat anderen die niet voldoende meedoen daarop worden aangesproken of gestraft. Uit de gedragsexperimenten komt naar voren dat deze subgroep zelfs bereid is straffen uit te delen als dat ten koste gaat van hun eigen voordeel uit de samenwerking. Zelfs het observeren dat overtreders door iemand anders gestraft worden bleek al een bevredigend gevoel geven.

Om een nieuw historisch perspectief te ontwikkelen heb ik geprobeerd een zestal maatschappelijke ontwikkelingen uit de laatste vijftig jaar te bekijken vanuit de invalshoek van de vier subgroepen. Die trends zijn bepaald met de complexiteitstheorie in het achterhoofd en bestaan uit achtereenvolgens individualisering en rationalisering, het ontstaan van de consumptiemaatschappij, economische fragmentering, internationale ontwikkelingen, veranderende bevolkingssamenstelling en veranderingen in de relatie tussen bevolking en fysieke omgeving. Deze trends hangen onderling ook weer samen: de belangrijkste achterliggende factor is ‘groei’. Groei is een ‘natuurlijke’ eigenschap van complexe systemen en erg lastig tegen te houden – hooguit in goede banen te leiden. En de afgelopen vijftig jaar was dat vooral kwantitatieve groei in termen van bijvoorbeeld het aantal mensen, bedrijven, spullen, energieverbruik en dergelijke.

Voor ieder van de subgroepen hadden deze trends voordelen maar ook nadelen. En voor alle vier waren er aanleidingen voor onbehagen, negatieve reacties en gevoelens – die in de loop van de jaren negentig sterker werden en na 2000 nog verder toegenomen zijn. Maar niet iedere subgroep had het moeilijk met dezelfde dingen en ook niet om dezelfde redenen. En dat leidde tot een dynamiek tussen deze groepen die een factor lijkt te zijn geweest bij polarisatie.

Een concreet voorbeeld kan de discussie over klimaat en duurzaamheid zijn. Een eigenbemoerier hoeft helemaal niet overtuigd te worden van een klimaatcrisis om een elektrische auto of zonnepanelen te nemen – als verduurzamen maar voldoende ‘loon naar werken’ oplevert. Een voorwaardelijke groepsgerichte zal de bijdrage vooral af laten hangen van de vraag of voldoende anderen ook hun steentje bijdragen. En sterke voorwaardelijke groepsgerichten kunnen ontevreden worden als nalatige burgers, bedrijven, bestuur of buitenlandse partijen daar niet op kunnen worden aangesproken. Altruïsten op dit onderwerp zijn er daarentegen van overtuigd dat verduurzamen een enorm belangrijke maatschappelijke opgave is om vervolgens zelf kosten nog moeite te sparen om een bijdrage te leveren. Als ze zich niet realiseren dat voor andere subgroepen juist heel andere argumenten belangrijk zijn kunnen ze door anderen als ‘klimaatdrammer’ worden gezien.

Voor de vertaling hiervan naar zwevende kiezers kan gebruik gemaakt worden van onderzoek van Sabine Geers. Volgens haar is de ‘electorale volatiliteit’ het gevolg van een proces van ‘kiezersemancipatie’ waarin kiezers campagnenieuws gebruiken als input om tot een weloverwogen, geïnformeerde stemkeuze te komen. En omdat de manier van denken en reageren van de vier groepen maar beperkt aansluit op het denken van de traditionele politieke partijen zal een aantal kiezers daarbij zijn gaan zweven. In eerste instantie door te wisselen tussen bestaande partijen maar gaandeweg ook door te stemmen op nieuwe partijen.

De wisselvalligheid in de verkiezingsuitslagen is al meer dan vijftig jaar hoog en lijkt eerder toe dan af te nemen. Dat wijst erop dat veel zwevende kiezers nog niet een stabiele nieuwe politieke thuisbasis hebben gevonden, en dat ‘zoekende kiezers’ eigenlijk een betere term is. Ook wijst het erop dat bestaande en nieuwe partijen er nog niet in geslaagd zijn programma’s te

ontwikkelen die echt aansluiten op de wensen van de verschillende richtingen onder de zoekende kiezers.

Uit het onderzoek van Geers blijkt ook dat de berichtgeving in de media en de manier waarop zowel kiezers als politieke partijen daarop reageren kan leiden tot zichzelf versterkende effecten waardoor de electorale volatiliteit en polarisatie verder kunnen toenemen, als in een soort op hol geslagen proces. Uit de complexiteitstheorie is bekend dat complexe systemen daarmee voorbij een omslagpunt kunnen belanden. In de politiek kan dat betekenen dat er één partij ineens een dusdanige sterke positie of zelfs meerderheid krijgt dat die de politieke en maatschappelijke spelregels kan gaan veranderen. Of zoiets op afzienbare termijn in Nederland zou kunnen gebeuren zou ik niet weten, maar het is niet meer zo ondenkbaar als vijftien of twintig jaar geleden.

Voor partijen en burgers die zo'n omslag zouden willen voorkomen levert het hierboven ontwikkelde perspectief een aantal aanknopingspunten voor concrete acties. Politieke partijen kunnen zorgen dat ze intern voldoende mensen uit alle vier de subgroepen betrekken bij het opstellen van partijprogramma's. Daarmee kunnen ze zorgen dat oplossingen en plannen zodanig uitgewerkt worden dat ze voldoen aan alle voorwaarden die mensen uit de verschillende subgroepen nodig hebben om mee te willen doen aan collectieve acties. Een goed voorstel leidt niet alleen tot een haalbare oplossing van een probleem, maar er moet ook sprake zijn van 'loon naar werken', burgers moeten voldoende vrijheid hebben om zelf te bepalen hoe ze zich inzetten voor een collectieve actie, er moet voldoende inzet zijn van andere burgers, bedrijven, het bestuur en in een aantal gevallen ook vanuit het buitenland, actoren die zich niet aan de afspraken houden of proberen te profiteren van het goede gedrag van anderen moeten worden aangesproken en zo nodig bestraft, baten en lasten van de collectieve actie moeten eerlijk en rechtvaardig worden verdeeld en uiteraard moet het om een zinvol gezamenlijk doel gaan.

Belangrijk is ook om te kijken waar gemeenschappelijke belangen zitten die iedereen raken en waar iedereen voordeel van heeft als we daar door gezamenlijke actie iets kunnen bereiken. Dat kan bijvoorbeeld de nationale veiligheid zijn en het afweren van bedreigingen vanuit autocratische staten of het voorkómen of beperken van schadelijke effecten van klimaatverandering. Meer positief geformuleerde opties zijn het realiseren van een rechtvaardige arbeidsmarkt waarin mensen loon naar werken krijgen en voldoende zekerheid hebben, zorgen voor goede gezondheid en gezondheidszorg voor iedereen en zorgen voor betaalbare woonruimte.

Een wervend toekomstbeeld zou ook complexe problemen moeten benaderen vanuit de samenhang tussen de losse onderdelen en de zes genoemde trends. Door die samenhang als uitgangspunt te nemen kan de maatschappelijke complexiteit hanteerbaar gemaakt worden en als het meezit worden gebruikt om via netwerkeffecten relatief snel veranderingen in een gewenste richting te realiseren. Groei is de belangrijkste drijvende kracht achter die trends en zou kunnen worden omgebogen naar een ander soort groei. Minder gericht op meer in kwantitatieve zin en meer op groei in kwalitatieve zin op basis van bijvoorbeeld verdichting, verdieping, verbreding, verbinding en verrijking in de zin van een rijker leven.

Dat biedt ook de mogelijkheid om de nadruk meer te leggen op de langere termijn en een toekomstperspectief te schetsen dat duidelijkheid biedt en waar individuele actoren hun eigen gedrag op kunnen afstemmen. Politieke partijen kunnen dan ook beter een stabiele thuisbasis bieden voor zoekende kiezers en hoeven zich ook minder voortdurend te profileren op deelonderwerpen.

Bezien vanuit de complexiteitstheorie kunnen beperkte aanpassingen in de maatschappelijke structuur en in de interactiemechanismen tussen maatschappelijke actoren al aanzienlijke veranderingen in het gedrag teweeg brengen. Daarbij kunnen bovendien zichzelf versterkende effecten ontstaan waardoor een vermindering van de polarisatie en maatschappelijke gespletenheid wel eens sneller zou kunnen gaan dan we denken.

Voor wie meer wil lezen

Over ongeveer alles in dit essay zijn boekenkasten vol geschreven. Een deel van die boeken en artikelen heb ik zelf gelezen en hebben mij geïnspireerd bij het schrijven. Hieronder zal ik per hoofdstuk een beperkt aantal boeken noemen die kunnen helpen bij een verdere verdieping voor geïnteresseerde lezers.

2. Geschiedwetenschap vanuit complexiteitsperspectief (bouwsteen 1)

Peter Turchin, 'War And Peace And War. The Rise And Fall of Empire'

Jean G. Boulton, Peter M. Allen en Cliff Bowman, 'Embracing complexity. Strategic perspectives for an age of turbulence', (2015)

Neil Johnson, 'Simply complexity. A clear guide to complexity theory', (2007)

Steven Johnson, 'Emergence. The connected lives of ants, brains, cities, and software', (2004)

Malcolm Gladwell, 'het omslagpunt. Hoe kleine dingen een groot verschil uitmaken', (2001)

Mark Newman, Albert-László Barabási en Duncan J. Watts eds, 'The Structure and Dynamics of Networks', (2006)

Albert-László Barabási, 'Network science', (2016)

Geoffrey West, 'Scale. The universal laws of life and death in organisms, cities and companies', (2017)

Paul E. Smaldino, 'Modeling Social Behavior. Mathematical and Agent-Based Models of Social Dynamics and Cultural Evolution', (2023)

J. Doyne Farmer, 'Making sense of chaos. A Better Economics for a Better World', (2024)

3. Subgroepen in sociale systemen (bouwsteen 2)

Molly J. Crockett, Yagiz Özdemir and Ernst Fehr, 'The Value of Vengeance and the Demand for Deterrence', *Journal of Experimental Psychology General*, 143(6), 2279-2286 - December 2014
<https://doi.org/10.1037/xge0000018>, (2014)

Charles Efferson, Helen Bernhard, Urs Fischbacher en Ernst Fehr, 'Super-additive cooperation', *Nature* volume 626, pages1034-1041 (2024)

Ernst Fehr, Klaus M. Schmidt, 'A Theory of Fairness, Competition, and Cooperation', in *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 114, Issue 3, August 1999, Pages 817-868, <https://doi.org/10.1162/003355399556151> (1999)

Ernst Fehr en Simon Gächter, 'Cooperation and Punishment in Public Goods Experiments', *American Economic Review*, vol. 90, no. 4, (September 2000)

Ernst Fehr, Urs Fischbacher, Simon Gächter , 'Strong reciprocity, human cooperation, and the enforcement of social norms', (2002). Human Nature, 13(1), 1–25. <https://doi.org/10.1007/s12110-002-1012-7> (2002)

Ernst Fehr en Urs Fischbacher, 'The nature of human altruism', Nature volume 425, pages785–791 (2003)

Ernst Fehr, Colin F. Camerer, 'Social neuroeconomics: the neural circuitry of social preferences', Trends in cognitive sciences, Volume 11, Issue 10, Pages 407-450 (October 2007)

Ernst Fehr, and Herbert Gintis, 'Human Motivation and Social Cooperation: Experimental and Analytical Foundations', Annual Review of Sociology, Volume 33, (2007)

Joseph Henrich, Robert Boyd, Samuel Bowles, Colin Camerer, Ernst Fehr, Herbert Gintis and Roht McElreath, 'In Search of Homo Economicus: Behavioral Experiments in 15 Small-Scale Societies', American Economic Review, vol. 91, no. 2, (May 2001)

Peter Turchin, 'War And Peace And War. The Rise And Fall of Empires'

4. Toepassing van dit gecombineerde perspectief op de geschiedenis sinds 1970

Gerard Alberts, 'Jaren van berekening. Toepassingsgerichte initiatieven in de Nederlandse wiskundebeoefening 1945-1960', (1998)

Kustaw Bessems, 'Stuurloos. Wegwijzers voor een land op drift', (2024)

John Jansen van Galen, 'Het Ik-tijdperk', (1980)

Huib de Jonge red., 'Ons soort mensen. Levensstijlen in Nederland', (1997)

Hans van der Loo en Willem van Reijen red., 'Paradoxen van modernisering', (1990)

Bram Mellink en Merijn Oudenampsen, 'Neo Liberalisme. Een Nederlandse geschiedenis', (2022)

Thomas Piketty, 'Kapitaal in de 21^e eeuw', (2014)

Maarten van Rossum, Ed Jonker en Luuc Kooijmans, 'Een tevreden natie. Nederland van 1945 tot nu', (1993)

Gertjan van Schoonhoven red., 'De nieuwe kaaskop. Nederland en de Nederlanders in de jaren negentig', (1990)

Herman Tjeenk Willink, 'Kan de overheid crises aan? Waarom het belangrijk is om groter te denken en kleiner te doen', (2021)

5. De rol van de subgroepen bij de opkomst van de zwevende kiezer

Ad Bergsma, 'Emoties en kwaliteit van bestaan. Een psychologische theorie over de kwaliteit van het bestaan', (1995)

Nico Frijda, 'De emoties', (1988)

Sabine Geers, “Informed floating voters? The impact of media on electoral volatility”, proefschrift Universiteit van Amsterdam, (2017)

Marijn Kruk, ‘Opstand. De populistische revolte en de strijd om de ziel van het Westen’, (2024)

Cas Mudde en Cristóbal Rovira Kaltwasser, ‘Populisme’, Elementaire deeltjes #51, (2017)

Mogens N. Pedersen, ‘The dynamics of European party systems: changing patterns of electoral volatility’, *European Journal of Political Research*, 7(1), 1–26., (1979)

Maarten van Rossum, ‘Over populisme en onze democratie’, (2024)

6. Hoe zou dit verder kunnen gaan?

Mancur Olson, ‘The logic of collective action. Public goods and the theory of groups’, (1971)